MSS No. 370 H Subject Religion

Name of MSS श्रीमद् भागवत ; भावार्थ दीपिका सहित

Author

Period Folios 65

Script Devnagri Source Prithipal Singh

Missing Folios

भा०न० ॐ श्रीगणेशाय नमः गुणांशगुणतोनावांस्येवृणोनेकसमानिधिं नमस्ये शरणं यामि परमानंदमाधवं १ त्रिगु
टी० नवम् णैस्त्रिभिरध्यायैर्वैवस्वतान्वयः नवमे कुलसत्कीर्तिप्रसंगाय वितन्यते २ एवमुक्तोऽष्टमस्कंधे सद्धर्मः स
१ श्लो त्वबोधकः कर्तृपालकवक्त्रादिमन्वादीनां निरूपणैः ३ सद्धर्मसुद्धसत्वानां मन्वंतरेशोशसत्कथा सूर्यसो

1

ॐ नमः श्रींदुपतये परीक्षिदुवाच मन्वंतराणि सर्वाणि त्वयोक्तानि श्रुतानि मे वीर्याण्यनंत
वीर्यस्य हरेस्तत्र कृतानि च १ योऽसौ सत्यव्रतो नाम राजर्षिर्द्रविडेश्वरः ज्ञानं योऽतीतकल्पांते लेभे
पुरुषसेवया २ स वै विवस्वतः पुत्रो मनुरासीदिति श्रुतं त्वत्तस्तस्य सुताः प्रोक्ता इक्ष्वाकुप्रमुखा
नृपाः ३ तेषां वंशं पृथग्ब्रह्मन्वंश्यानुचरितानि च कीर्तयस्व महाभाग नित्यं शुश्रूषतां हि नः ४
ये भूता ये भविष्याश्च भवंत्यद्यतनाश्च ये तेषां नः पुण्यकीर्तीनां सर्वेषां वद विक्रमान् ५ सूत
उवाच एवं परीक्षिता राज्ञा सदसि ब्रह्मवादिनाम् पृष्टः प्रोवाच भगवान् शुकः परमधर्मवित् ६
शुक उवाच श्रूयतां मानवो वंशः प्राचुर्येण परंतप न शक्यते विस्तरतो वक्तुं वर्षशतैरपि ७

मानवपाद्योनेरघुनांसगतोच्यते ४ तत्र च त्रयोदशभिरध्यायैः सूर्यवंशोऽनुवर्ण्यते एकादशभिरध्यायैः सो
मवंशात्ततः परैः ५ तत्र तु प्रथमेऽध्याये वैवस्वतसुतान्वये सोमवंशप्रवेशोक्त्या सुद्युम्नस्त्रीत्वमुच्यते
६ उक्तानुवादपूर्वकं वैवस्वतमनोर्वंशं पृच्छति मन्वंतराणीति पंचभिः २ २ ३ ४ ६ ७ ॥ ॥

1A

प्रत्तुतंवंशंवक्तुंश्रुतोक्तमेवतावदुद्देशतःसवर्तकंश्रीनारायणमारभ्यानुसमाश्रयति परावरेषामितिषे
भिः ८ ९ नाभागंचेतिपाठेपि नभगएवनाभागः १२ सूर्यपौत्रस्यसुद्युम्नस्यव्यत्ययेनस्त्रीत्वेमतित्वंयथा।
सुद्युम्नः प्रभृतिसोमवंशसंचारवक्तुंसापत्नीकाश्चमलोपमाख्यानमाह अप्रजस्यमनोः पूर्वमित्यादि

परावरेषांभूतानामात्मायःपुरुषःपरः सएवासीदिदंविश्वंकल्पान्तेन्यन्नकिंचन ८ तस्यना
भेःसमभवत्पद्मकोशोहिरण्मयः तस्मिन्जज्ञेमहाराजस्वयंभूश्चतुराननः ९ मरीचिर्मनस
स्तस्यजज्ञेतस्यापिकश्यपः दाक्षायण्यांततोदित्यांविवस्वानभवत्सुतः १० ततोमनुःश्राद्ध
देवःसंज्ञायामासभारत श्रद्धायांजनयामासदशपुत्रान्सआत्मवान् ११ इक्ष्वाकुनृगशर्या
तिदिष्टधृष्टकरूषकान् नरिष्यन्तंपृषध्रंचनभगंचकविंविभुः १२ अप्रजस्यमनोःपूर्वं
वसिष्ठोभगवान्किल मित्रावरुणयोरिष्टिंप्रजार्थमकरोद्विभुः १३ तत्रश्रद्धामनोःपत्नीहो
तारंसमयाचत दुहित्रर्थमुपागम्यप्रणिपत्यपयोव्रता १४

यावदध्यायसमाप्तिः मनोःश्राद्धदेवस्यपूर्वमिक्ष्वाकुप्रभृतीनामुत्पत्तेःप्राक्वसिष्ठःमित्रावरुणयो
रिष्टिंपुत्रार्थमकरोत् १३ दुहित्रर्थममकन्यायथाभवेत्तथायजेतिहोतारंसमयाचत्तपयएवव्रतंयस्या।

श्रीभागवतटिप्पण १४

भा॰न॰
टी॰
१
2

अध्वर्युणा होतर्यजेति प्रेषितो होता तेन गृहीते च हविषि सति तेन यामनोर्थितं ध्यायन् व्यचरत् अयजत्

प्रेषितोध्वर्युणा होता ध्यायंस्तत्समाहितः गृहीते हविषि वाचा वषट्कारं गृणन् द्विजः
१५ होतुस्तद्व्यभिचारेण कन्येला नाम साभवत् तां विलोक्य मनुः प्राह नातितुष्टमना गुरुं १६
भगवन् किमिदं जातं कर्म वो ब्रह्मवादिनां विपर्ययमहो कष्टं मैवं स्याद्ब्रह्मविक्रिया १७ यूयं मं
त्रविदो युक्तास्तपसा दग्धकिल्बिषाः कुतः संकल्पवैषम्यमनृतं विबुधेष्विव १८ तन्निशम्य
वचस्तस्य भगवान् प्रपितामहः होतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा बभाषे रविनंदनं १९ एतत्संकल्पवैष
म्यं होतुस्ते व्यभिचारतः तथापि साधयिष्ये ते सुप्रजास्त्वं स्वतेजसा २० एवं व्यवसितो राज
न् भगवान् स महायशाः अस्तौषीदादिपुरुषमिलायाः पुंस्त्वकाम्यया २१ तस्मै कामवरं तु
ष्टो भगवान् हरिरीश्वरः ददाविलाभवत्तेन सुद्युम्नः पुरुषर्षभः २२ स एकदा महाराज वि
चरन् मृगयां वने वृतः कतिपयामात्यैरश्वमारुह्य सैंधवं २३

पाठांतरे तत्र ध्याध्यायन् वाचा वषट्कारं गृणन् वैषड्डिन्नुच्चारयन् १५ १६ ब्रह्मविक्रिया
१७ १८ मंत्रान्यथात्वे प्रपितामहो वसिष्ठः १९ २० २१ २२ २३

२७ १८ विगतंतिमिरंयस्मात्आभासःप्रकाशोयास्तानयथाभूतादिशःकुर्वन्तः २९ प्रसंगात्रत्यभिनिवे
प्रगृह्यरुचिरंचापंशरांश्चपरमाद्भुतान् दंशितोनुमृगंवीरोजगामदिशमुत्तरां २४ सुकुमार।
वनंमेरोरधस्तात्प्रविवेशह यत्रास्तेभगवान्शर्वोरममाणःसहोमया २५ तस्मिन्प्रविष्ट।
एवासौसुद्युम्नःपरवीरहा अपश्यत्स्त्रियमात्मानमश्वंचवडवांनृप २६ तथातदनुगाःसर्वे।
आत्मलिंगविपर्ययं दृष्ट्वाविमनसोभूवन्वीक्षमाणाःपरस्परं २७ राजोवाच कथमेवं।
गुणोदेशःकेनवाभगवन्कृतः प्रश्नमेनंसमाचक्ष्वपरंकौतूहलंहिनः २८ शुकउवाच एक
दागिरिशंद्रष्टुमृषयस्तत्रसुव्रताः दिशोवितिमिराभासाःकुर्वन्तःसमुपागमन् २९ तान्वि।
लोक्याम्बिकादेवीविवासाव्रीडिताभृशं भर्तुरंकात्समुत्थायनीवीमाश्वथपर्यधात् ३० ऋ
षयोपितयोर्वीक्ष्यप्रसंगंरममाणयोः निवृत्ताःप्रययुस्तस्मान्नरनारायणाश्रमं ३१ तदिदंभगवा
नाह प्रियायाःप्रियकाम्यया स्थानंयःप्रविशेदेतत्सवैयोषिद्भवेदिति ३२ ततऊर्द्ध्वंवनंतद्वैपु
रुषावर्जयन्तिहि साचानुचरसंयुक्ताविचचारवनाद्वनं ३३ अथतामाश्रमाभ्यासेचरंतीप्रमदो।
त्तमां ३३ प्रसंगात्कल्पितमनसःसंततसंगमाम् नेमो स्त्रीभिःपरिवृतांवीक्ष्यचकमेभगवान्बुधः ३४
योनरनारायणाश्रमंप्रययुः ३२ प्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमनुवर्णयति वाचेति अनुचरसंयुक्तेतिवक्त।

सोभ्रूनसर्वगत्याप्रसंगनिर्देशः ३३ ३४

सु० ८
वं० ८

गजे॰ या॰

भा॰न॰ अश्वायनरच्छेन ३६ ३८ नाभ्यनंदन्तस्त्रीत्वेन लज्जयामासत्रिलोक्यावस्थानात ३९ ४१ इतिनवमेप्रथमः
टी॰ द्वितीयेमनुपुत्राणांद्वावपुत्रौविरामतः करूषकादिपंचानांवंशानोरहलघुक्रमात १ इक्ष्वाकुःपृषध्रो
१ स्मापितंचक्रमेसम्भुः सोमगानस्सुतंपति सतस्याजनयामासपुरूरवसमात्मजं ३५ एवंस्त्रीत्व
3 मनुप्राप्तः सुद्युम्नोमानवोनृपः सस्मारसकुलाचार्यंवसिष्ठमितिशुश्रुम ३६ सतस्यतांदा
शांदृष्ट्वाकृपयाभृशपीडितः सुद्युम्नस्याशयन्पुंस्त्वमुपाधावतशंकरं ३७ तुष्टस्तस्मैसभ
वृ॰ गवानृषयेप्रियमावहन् स्वांचवाचमृतांकुर्वन्निदमाहविशांपते ३८ मासंपुमान्सभवि
वगोत्रजः॥ तामासंस्त्रीनपमानवे इत्थंव्यवस्थयाकामंसुद्युम्नोवतुमेदिनीं ३९ आचार्यानुग्रहात्कामंल
ब्ध्वापुंस्त्वंव्यवस्थया पालयामासजगतींनाभ्यनंदन्स्मतंप्रजाः ४० तस्योत्कलोगयोराजंविम न॰
लःश्चत्रयःसुताः दक्षिणापथराजानोबभूवुर्धर्मवत्सलाः ४१ ततःपरिणतेकालेप्रतिष्ठानप ला॰
तिः प्रभुः पुरूरवसउत्सृज्यगांपुत्रायगतोवनम् ४२ इतिश्रीभागवतेनवमस्कंधेप्रथमोध्या
यः १ शुकउवाच एवंगतेथसुद्युम्नेमनुर्वैवस्वतःसुते पुत्रकामस्तपस्तेपेयमुनायांशतंस
माः १ ततोयजन्मनुर्देवमपत्यार्थंहरिंप्रभुं इक्ष्वाकुपूर्वजान्पुत्रान्लेभेस्वसदृशान्दश २
येषांनाव १ नवष्टषप्रसंबंधोनामभवदिति मरेनकमाह पृषध्रस्त्विन्यादिना कविःकनीयानित्य ३

प्रजाः॰५

तः प्राक्तनेन पुण्येन त्वद्रूपाणोस्मतलिष्टतो जागरणं वीरासनं देवकन्नेनपस्यपतः अवदितः सन्तुगाः पालयामा।
३A स ३ शार्दूलो व्याघ्रः ४ ५ प्रलीनोडुगणो यस्मिन्तस्मिन्समये बभ्रोः कपिलायागोः ६ गाकामत
पृषध्रस्तु मनोः पुत्रो गोपालो गुरुणा कृतः पालयामास गा यत्तो रात्र्यां वीरासनव्रतः ३ एकदाप्रा
विशद्गोष्ठं शार्दूलो निशि वर्षति शयाना गाव उत्थाय भीतास्ता बभ्रमुर्व्रजे ४ एकां जग्राह बलवा।
न्सा चुक्रोश भयातुरा तस्यास्तु क्रन्दितं श्रुत्वा पृषध्रोनिससार ह ५ खड्गमादाय तरसा प्रलीनो ऽभिससारह ३
डुगणे निशि अजानन्नच्छिनद्बभ्रोः शिरः शार्दूलशङ्कया ६ व्याघ्रोपि वृक्णश्रवणो निस्त्रिंशाग्राहत का ४
स्ततः निश्चक्राम भृशं भीतो रक्तं पथि समुत्सृजन् ७ मन्यमानो हतं व्याघ्रं पृषध्रः परवीरहा अद्राक्षी
त्स्वहतां बभ्रुं व्युष्टायां निशि दुःखितः ८ तं शशाप कुलाचार्यः कृतागसमकामतः न क्षत्रबं
धुः शूद्रस्त्वं कर्मणा भवितामुना ९ एवं शप्तस्तु गुरुणा प्रत्यगृह्णात्कृताञ्जलिः अधारयद्व्रतं वीर ऊर्द्ध्व। धार४
रेता मुनिप्रियं १० वासुदेवे भगवति सर्वात्मनि परेमले एकान्तित्वं गतो भक्त्या सर्वभूतसुहृत्समः
विमुक्तसंगः शान्तात्मा संयतात्मापरिग्रहः यदृच्छयोपपन्नेन कल्पयन्वृत्तिमात्मनः ११ आत्मन्या।
त्मानमाधाय ज्ञानतृप्तः समाहितः विचचार महीमेतां जडान्धबधिराकृतिः
जगामेतिरस्यापपिन चूतकस्य
व्रणारक्तपुक्त ७ व्युष्टायां प्रभातायां ८ न क्षत्रबन्धुर्न भविता अपि तु शूद्रो भवितेति ९ ११ १२

पुत्र॰८२

भा॰न॰ उपयुक्तककुराणः इत्यादेरः २४ कवेरपि वंशो नाभवदित्याह कविरिति विंधुभिः सह राज्यं विसृज्य २५ २६
टी॰ ब्रह्मभूयं ब्रह्मप्राप्तिं नृगस्य वंशः सुमतिः ततो भूतज्योतिः ततो वसुः २७ उघवतः पितात्तस्य ओघवत्यो च
५ एवं वृत्तो वने गत्वा दृष्ट्वा दावाग्निमुत्थितं तेनोपयुक्तकरणो ब्रह्म प्राप परं मुनिः २४ कविः क
नीयान् विषयेषु निःस्पृहो विसृज्य राज्यं सह बंधुभिर्वनं निवेश्य चित्ते पुरुषं स्वरोचिषं विवेश कै थं ८
शोरवयः परं गतः २५ करूषान्मानवादासन् कारूषाः क्षत्रजातयः उत्तरापथगोप्तारो ब्रह्म
ण्या धर्मवत्सला २६ धृष्टाद्धार्ष्टमभूत् क्षत्रं ब्रह्मभूयं गतं क्षितौ नृगस्य वंशः सुमतिर्भूतज्योति
स्ततो वसुः २७ वसोः प्रतीकस्तत्पुत्रः ओघवानोघवत्पिता कन्या चौघवती नाम सुदर्शन उवा
ह तां २८ चित्रसेनो नरिष्यंताद् ऋक्षस्तस्य सुतोऽभवत् तस्य मीढ्वांस्ततः कूर्च इंद्रसेनस्तु तत्सुतः
वीतिहोत्रस्त्विंद्रसेनात्तस्य सत्यश्रवा अभूत् उरुश्रवाः सुतस्तस्य देवदत्तस्ततोऽभवत् ३० ततोऽग्निवे
श्यो भगवानग्निः स्वयमभूत्सुतः कानीन इति विख्यातो जातूकर्ण्यो महानृषिः ३१ ततो ब्रह्म ५
वानेवेतदर्थः ३२ तदेव कुलं जातमाग्निवेश्यायनं नृप नरिष्यंतान्वयः प्रोक्तो दिष्टवंशमतः शृ ६
त्रिभिः श्लोकैः करूषधृष्टनृगानामन्वयाणां वंशा उक्ताः नरिष्यंतस्य वंशमाह चित्रसेन इति सार्द्धैः।
त्रिभिः ततइत्यादि ऐयं ज्ञापितं स्यात् तत ज्ञानेन तयो तत इत्यादिपदं व्याख्येय यत्र तत्र तत्तत्व वंश्यपरस्य

अथ वैश्यपत्रकानीनष्टति नात्रकार्ष्यदृतिव्याख्यानः दिष्टस्य पुत्रो नाभागो वत्समात्रा नाभागादन्य इति
4A भ्रातिसुदामार्थमनुवादमात्र २३ २५ अंगिरसः सुतो महायोगी संवर्त्तो यमयाजयत् सम्मतः अस्य यत्किं।

नाभागो दिष्टपुत्रोन्यः कर्मणा वैश्यतां गतः भलंदनः सुतस्तस्य वत्सप्रीतिर्भलंदनात् २३ वत्स
प्रीतेः सुतः प्रांशुस्तत्सुतं प्रमतिं विदुः खनित्रः प्रमतेस्तस्माच्चाक्षुषोथ विविंशतिः २४ विविंशाते
सुतो रंभः खनिनेत्रोस्य धार्मिकः करंधमो महाराज तस्यासीदात्मजो नृप २५ तस्यावीक्षित्सुतो
यस्य मरुत्तश्चक्रवर्त्यभूत् संवर्त्तोयाजयद्यं वै महायोग्यंगिरः सुतः २६ मरुत्तस्य यथा यज्ञो न त
थान्योस्ति कश्चन सर्वं हिरण्मयं त्वासीद्यत्किंचास्य शोभनं २७ अमाद्यदिंद्रः सोमेन दक्षिणाभि
र्द्विजातयः मरुतः परिवेष्टारो विश्वेदेवाः सभासदः २८ मरुत्तस्य दमः पुत्रस्तस्यासीद्राज्यवर्द्ध
नः सुधृतिस्तत्सुतो जज्ञे सौधृतेयो नरः सुतः २९ तत्सुतः केवलस्तस्माद्बंधुमान्वेगवांस्ततः बं
धुस्तस्याभवद्यस्य तृणबिंदुर्महीपतिः ३० तं भेजे लंबुषा देवी भजनीयगुणालयं वराप्सरा यतः
पुत्राः कन्या चेलविलाभवत् ३१ तस्यामुत्पादयामास विश्रवा धनदं सुतं अदात्साय विद्यां परमाम् योग्यं प्रादा
विर्योगेश्वरः पितुः ३२
वित् यज्ञादिकं मा भूदिनं तत्सर्वं हिरण्मयं शोभनमासीत् २६ २७ अ \
मादयदृषान २८ २९ ३० यतः यस्यास्तृणबिंदोः पुत्रा अभवत् ३१ ३२ श्रीरामकृष्णाभ्यान.

भा॰न॰ टी॰ ५

5

स

तानेवाह विशालइति तस्यतृणविंदोः सुतः ३३ सहदेवतः देवेनेनसहितः ३४ ३५ पाठांतरे नामान्य
समाश्वमेधैः सुमएवा वैशालभूपालाः विशालस्यान्वयेजाताः ३६ इतिभावार्थे नवमे द्वितीयः २ तृती
विशालः शून्यबंधुश्च धूम्रकेतुश्च तत्सुतः विशालोवंशकृद्राजा वैशालीं निर्ममे पुरीं ३३ हेमचं
द्रः सुतस्तस्य धूम्राक्षस्तस्य चात्मजः तत्पुत्रात्संयमादासीत्कृशाश्वः सहदेवजः ३४ कृशाश्वा
त्सोमदत्तोभूद्योश्वमेधैरिडस्पतिं इष्ट्वा पुरुषमापाग्र्यां गतिं योगेश्वराश्रितां ३५ सौमदत्तिस्तुसु
मतिस्तत्सुतोजनमेजयः एते वैशालभूपालास्तृणविंदोर्यशोधराः ३६ इतिश्रीभागवते न
वमस्कंधे द्वितीयोध्यायः २ शुकउवाच शर्यातिर्मानवोराजा ब्रह्मिष्ठः सबभूवह योवांगिर
सां सत्रे द्वितीयमहरूचिवान् १ सुकन्यानाम तस्यासीत्कन्याकमललोचना तयासार्द्धंवनगतो
ह्यगमच्च्यवनाश्रमं २ सासखीभिः परिवृताविचिन्वंत्यंघ्रिपान्वने वल्मीकरंध्रेददृशे खद्योतइ
वज्योतिषी ३ ते दैवचोदिताबालाज्योतिषीकंटकेनवै अविध्यन्मुग्धभावेन सुस्रावासृक्ततोव
हिः ४ शकृन्मूत्रनिरोधोभूत्सैनिकानां चतत्क्षणात् राजर्षिस्तमुपालक्ष्य पुरुषान्विस्मितोब्रवीत्
अप्यभद्रंनयुष्माभिर्भार्गवस्यविचेष्टितं व्यक्तंकेनापिनस्तस्यकृतमाश्रमदूषणं ६ सुकन्याप्राह
येमनुपुत्रस्यशर्यातेः कीर्त्यतेन्वयः यत्रसोकन्यमा \ पितरंभीताकिंचित्कृतंमया द्वेज्योतिषीअजा
त्यानेरैवतचमदाद्भुतं १ ब्रह्मिष्ठः वेदार्थतत्त्वज्ञः तदेवाह योवाइति द्वितीयमहः द्वितीयोहिक्रियमाणोक

न॰५

कृ

5A

१ भार्गवस्य च्यवनस्याभूदपराधः सुतेयं मम कन्या तेन त्वं त्वयेन्मुच्यमाने कतिवर्षाण्यपि विवाहः कृ
तो नैवेच्छादिवा कैपल्लदभिप्रायज्ञात्वा न स्मै दुहितरं प्रादात् २१ दैवेश्वरौ स्वर्वैद्यौ पुत्रौ मह्यं वसंतकाण्य

दुहितस्त्वं ह च: कन्यायां प्रीतिर्जाता स्माश्रमः मुनिं प्रसादयामास वल्मीकान्तर्हितं शनैः ८ तदभि
प्रायमालाय प्रादात् दुहितरं मुने कृच्छ्रात्सुत कस्नमा मत्युपुरं प्रायात्समाहितः ९ सा कन्या च्यवनं
प्राप्य पतिं परमकोपनं प्रीणयामास चित्तज्ञा अप्रमत्तानुवृत्तिभिः १० कस्यचित्त्वथ कालस्य ना
सत्यावाश्रमागतौ तौ पूजयित्वा प्रोवाच वयो मे दत्तमीश्वरौ ११ ग्रहं ग्रहीष्ये सोमस्य यज्ञे वामप
प्यसोमयोः क्रियतां मे वयो रूपं प्रमदानां यदीप्सितं १२ बाढमित्यूचतुर्विप्रमभिनंद्य भिषक्
तमौ निमज्जतां भवानस्मिन् ह्रदे सिद्धविनिर्मिते १३ इत्युक्तो जरया ग्रस्तदेहो धमनिसंततः
ह्रदं प्रवेशितोश्विभ्यां वलीपलितविप्रियः १४ पुरुषास्त्रय उत्तस्थुरपीच्या वनिताप्रियाः पद्मस्र
जः कुण्डलिनस्तुल्यरूपाः सुवाससः १५ तान्निरीक्ष्य वरारोहा सरूपान्सूर्यवर्चसः अजानती प
तिं साध्वी अश्वि नौ शरणं ययौ
दत्तं सपादरूपतः २२ अप्रसोमयोः सोमपानरहितयोरपि वां पुत्रयोः सोमस्य ग्रहं ईमो
म र्शणपात्रं यरीष्ये दास्यामीति पुत्रं वां सोमेन यजनयस्य इत्यर्थः ऐंद्रवायवं ग्रहं ज्ञानीत्यादिश्रुत्वादिदेवतानां सं
वेधात् उपपन्नात् ग्रहज्ञानी यमापर्यवसायित्वात् १२ बाढमित्यभिनंद्य भवान् अस्मिन् निमज्जतामित्यूचतुः १३

इदं प्रेषितं तावचिन्तयमिति दृष्टुं हीनं प्रविश्याविचयर्थः मूर्छितो
परागायको पुत्रवोपश्चकलिमात्मविशेषबृंहितं पदिनिलिकामशितम ५१

भा०न० १२ १३ प्रलेभिनोवंचितः देवस्तुमतिप्रसंमंतप्रनभोष्टं २० देसनीकुलप्रसूतेनेमतिरन्यथाहिपर्ययेण
टी० दर्शापित्वायतिंनसैपतिप्रेत्यनतोषितो ऋषिमामेस्थयथयनुविमानेनत्रिविष्टपे १७ यत्नमाण
९ यथार्थातिष्ठत्र्ववस्याश्रमगतः ददर्शाउद्दिनः पार्श्वपुरुषंसूर्यवर्चसं १८ राजाउद्दिनरमाह।
6 कृतपादाभिवंदनाम् आशिषश्चात्रपुंजानोनातिप्रीतिमनाइव १९ चिकीर्षितंतेकिमिदं
पतिस्त्वयाप्रलंभितोलोकनमस्कृतोमुनिः यत्त्वंजराग्रस्तमसत्यसंमतंविहायजारंभजसे
मुमध्वगं २० कथंमतिस्तेवगतान्यथासतांकुलप्रसूतेकुलदूषणंत्विदं विभर्षिजारंयद
पत्रपाकुलंपितुश्चभर्तुश्चनयस्यधस्तमः २१ एवंब्रुवाणंपितरंस्मयमानाशुचिस्मिता उ
वाचतातजामातातवैषभृगुनंदनः २२ शशंसपित्रेतत्सर्वंवयोरूपाभिलंभनं विस्मितःप
रमप्रीतस्तनयांपरिषस्वजे २३ सोमेनयाजयन्वीरंग्रहंसोमस्यचाग्रहीत् असोमपोरप्यश्विनो
श्च्यवनःस्वेनतेजसा २४ हंतुंतमाददेवज्रंसद्योमन्युरमर्षितः सवज्रंस्तंभयामासभुजमिं
द्रस्यभार्गवः २५ अन्वजानंस्ततःसर्वेग्रहंसोमस्यचाश्विनोः भिषजाविनियत्पूर्वंसोमाहु
त्याबहिःकृतौ २६ उत्तानबर्हिरानर्तोभूरिषेणइतित्रयः शर्यातेरभवन्पुत्रारैवतोभ
प्रवगतानाम्नवंसतान्यप्रथ्यवसितेतितस्तदेवाह कुलदूषणंत्विदमित्यादि २१ २४ सयलत्वाणमेवमन्तु।
ग्रा०

6A

विषयान्देशान्बुभुंक्तप्रपालयत् २८ ककुद्मीज्येष्ठोयस्मिंस्ततविभुंब्रह्माणं २९ नलब्धक्षणाऽवस
रोयेन ३० प्राप्यब्रह्माणं ३१ तेत्वयाहृदयेकृताः सर्वेकालेननिरुद्धाः सहृतः ३१ त्रिनवसप्तविंशानिच

मोतः समुद्रेनगरींविनिर्मायकुशस्थलीं आस्थितोभुंक्तविषयानानर्त्तादीनरिंदमः २८ तस्यपु
त्रशतंजज्ञेककुद्मिज्येष्ठमुत्तमं ककुद्मीरेवतींकन्यांस्वामादायविभुंगतः २९ कन्यावरंपरिप्रष्टुं
ब्रह्मलोकमपावृतं आवर्तमानेगांधर्वेस्थितोलब्धक्षणःक्षणं ३० तदंतआद्यमानम्यस्वाभि
प्रायंन्यवेदयत् तच्छ्रुत्वाभगवान्ब्रह्माप्रहस्यतमुवाचह ३१ अहोराजन्निरुद्धास्तेकालेनहृ
दयेकृताः तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणांगोत्राणिचनशृण्महे ३२ कालोऽभियातस्त्रिणवचतुर्युगवि
कल्पितः तद्गच्छदेवदेवांशोबलदेवोमहाबलः ३३ कन्यारत्नमिदंराजन्नररत्नायदेहि
भोः भुवोभारावतारायभगवान्भूतभावनः ३४ अवतीर्णोनिजांशेनपुण्यश्रवणकीर्तनः ३
त्यादिष्टोऽभिवंद्याजंनृपःस्वपुरमागतः ३५ त्यक्तंपुण्यजनत्रासाद्भ्रातृभिर्दिक्ष्ववस्थितैः सुतांद
त्त्वानवद्यांगींबलायबलशालिने ३६ बदर्याख्यंगतोराजातप्तुंनारायणाश्रमं ३७ इतिश्री
तैर्युगानितैः विकल्पितोविभक्तः योदेवस्यांशोऽसि ३४ तस्मैनराय \ भागवतेनवमस्कंधेतृतीयो
नायदेहि तदेवाह भवतीति ३५ ३६ पुण्यजनत्रासात्तयदत्रासात् पूर्वमेवपुरेनतभ्रातृभिःत्यक्तं

स्कं ९

ऽध्यायः ३

३० इतिभागवतेनवमस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ३

भा॰न॰ चतुर्थे मनुपुत्रस्य नभगस्य कथोच्यते तत्सूनोऽम्बरीषस्य कृत्याप्रतिहता यतः १ नभगस्यैव शाखामाह न
टी॰ भगस्यापत्यं नाभगः नाभागादम्बरीषो महाभागवतो भूरिति वक्ष्यन् तेनैवैतत्वं नवेदाप्य वनेकस्य नभगस्य
निःकपटं चरितं तेन च रुद्रप्रसादमाह यं ततमित्यादिना ब्रह्मचारिणं बहुकालं गुरुकुलवसं
७ तं नैष्ठिकोऽसौ विरक्तिः सन्न्याविभागमपेक्षेतेति तस्मै भागमप्रकल्प्यैव भ्रातरः सर्वं दायं विभज्य गृहीत्वा प
7 श्चाद्गुरुकुलादागतं पश्चाद्भागार्थिने कविं विद्वांसं यविष्ठं पतिततमानं पितरं दायत्वेन व्यभजन्नित्यर्थः १ प

शुक उवाच नाभागो नभगापत्यं यं ततं भ्रातरः कविं यविष्ठं व्यभजन् दायं ब्रह्मचारिण
मागतं १ भ्रातरोऽभाङ्क्त किं मह्यं भजाम पितरं तव त्वां ममार्यास्तताभाङ्क्षुर्मा पुत्रक तदादृ
थाः २

तदेव प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति तत्र नाभागः पृच्छति हे भ्रातरः मह्यं किमभजत कं भागम
र्थे पूर्वं प्रकल्पितवन्तः भ्रातर ऊचुः तदा विस्मृतमस्माभिरिदानीं तव पितरं विभजाम त्वं पितरं गृहाण
इत्यर्थः स च पितरं गत्वाह तत हे तात ममार्याः श्रेष्ठा मम त्वा ममभाङ्क्षुः भागं चक्रुः मदीयो भागस्त्व
मित्यर्थः पाठान्तरे हे तात किमिदं ममाभाक्षुः भजाम पितरमित्येवमुक्ते वेतनार्या त्वां मह्यं किमर्थं
दद्युरित्यर्थः पिताह हे पुत्रक ताः तत्ते न रूपक माद्रियाः प्रतारणामात्रं नेतत्कृत न सिद्धत्वाद रमा कार्षीः
न त्वहं दायपदव्यभोगसाधनमित्यर्थः २ ॥ ०

८

7A

तथापि तैर्भागत्वेन दत्तोऽहं तव जीवनोपायं उपदेक्ष्यामीत्याह इम इति सपादाभ्यां अभिप्लवः षडहो भव
वति षष्ठः षष्ठोऽहो भवतीति विहितेषु षडहेष्वावर्तमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मोपेत्य प्राप्य कर्मणि तदह्नि
शंसने समर्थमपि तत्सूक्तविशेषे तत्रान्तरे मुह्यंति कवे हे विद्वन् तान्महात्मनोऽपि त्वमार्त्वा द्वाविति
पेयत्तेन दत्ताशंसयेति च त्वं वैश्वदेवे द्वे सूक्ते समायय पादाय ततः कर्माणि समाप्ते सति ते स्वर्यान्तः ३ ४

मू॰ इमे अंगिरसः सत्रमासतेऽद्य सुमेधसः षष्ठं षष्ठमुपेत्याहः कवे मुह्यंति कर्मणि ३ तांस्त्वं शंस
य सूक्ते द्वे वैश्वदेवे महात्मनः ते स्वर्यन्तो धनं सत्रपरिशेषितमात्मनः ४ दास्यन्त्यथ ततो ग
च्छ तथा स कृतवान्यथा तस्मै दत्वा ययुः स्वर्गं ते सत्रपरिशेषितं ५ तं कश्चित्स्वीकरिष्यन्तं
पुरुषः कृष्णदर्शनः उवाचोत्तरतोऽभ्येत्य ममेदं वास्तुकं वसु ६ ममेदमृषिभिर्दत्तमिति तर्हि
स्म मानवः स्यान्नौ ते पितरि प्रश्नः पृष्टवान्पितरं तथा। ७

सत्रपरिशेषितमवशिष्टमात्मनो धनं
ते तव तुभ्यं दास्यंति अथ ततस्तान्त्वां गच्छेति यथेत्यादि मुकवाक्यं यथावत्कृतवान् सत्रपरिशे
षितं सत्रावशिष्टधनं ५ पुरुषः श्रीरुद्रः कृष्णं दर्शनं शरीरं यस्य सः वास्तुकं यज्ञभूमिगतं धनं।
ममेत्युवाच ६ तर्हि स्म तदैव ममेदमिति मानवो नाभाग उवाच पुरुषश्च रुद्र उवाच नौ आव
योरस्मिन्वादे ते पितरि प्रश्नः स्यादिति पृष्टवानिति निष्कोक्तिः ७ ॥ ०

भा॰न॰ टी॰ ९ 8

इष्टमस्य मनोर्वाक्यं यत्तवालगानमिष्टउच्छिष्टमत्वरितं क्वचिदिति दत्ताध्वरे उच्छेषणं भागो वै रुद्रस्य
तिष्ठतस्य किंच मदेवं ईश्वरः सर्वमप्यर्हति . किंपुनर्यज्ञावशिष्टमित्यर्थः ७ ८ श्रीरुद्र उवाच यत्तइति
इदमाख्याने स्फुटितप्रसिद्धं तथा दिवह्नु च ब्राह्मणा नाभानेदिष्टं वैमानवं ब्रह्मचर्यावसन्तं भ्रातरो निरभ

यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमृषयः क्वचित् चक्रुर्हि भागं रुद्राय स देवः सर्वमर्हति ८ नाभागस्तं प्रणम्याह तवेश किल वास्तुकं इत्याह मे पिता ब्रह्मञ्छिरसा त्वां प्रसादये ९ यत्ते पितावदद्धर्मं त्वं च सत्यं प्रभाषसे ददामि ते मन्त्रदृशो ज्ञानं ब्रह्म सनातनं १० गृहाण द्रविणं दत्तं मत्सत्रपरिशेषितं इत्युक्त्वान्तर्हितो रुद्रो भगवान्सत्यवत्सलः ११ य एतत्संस्मरेत्प्रातः सायं च सुसमाहितः कविर्भवति मन्त्रज्ञो गतिं चैव तथात्मनः १२ नाभागादम्बरीषोऽभून्महाभागवतः कृती नास्पृशद्ब्रह्मशापोऽपि यं न प्रतिहतः क्वचित् १३ राजोवाच भगवञ्छ्रोतु- रुद्रउवाच २

मिच्छामि राजर्षेस्तस्य धीमतः न प्राभूद्यत्र निर्मुक्तो ब्रह्मदण्डो दुरत्ययः १४

जनेमौ द्वे वीरित्यादि ९ ११ प्रस्याख्यानस्य स्मरणफलमाह य एतदिति आत्मनो गतिं च प्राप्नोतीति।
निर्दोषः १२ क्वचिदपि न प्रतिहतो ब्रह्मशापोऽपि ब्राह्मणनिर्मितः कृत्यानलोऽपि यं नास्पृशत् अतोऽसौ
महाभागवतः अत एव कृती पुण्यवान् १३ तस्य श्रोतुमिच्छामि चरितमिति शेषः ब्रह्मदण्डः कृत्यानलः ९

8A

प्रियंसंपदंविभवंमैस्वर्यमतुलंनिरूपमं १५ पुंसामतिदुर्लभमपितत्सर्वंस्वप्नवत्संस्मृतंतेनिरूपितमत्र
पादेद्येमेने नचदेहेनः विभवस्यनिर्वाणनाशंविद्वान् यतोयेनविभवेनतत्राग्रो नवापुमान् तमोविशति
मोहेनिमज्जति १६ नतत्वज्ञानंतोपिविभवैषिणोदंगतेतत्राह वासुदेवइतिभावंभक्तियामः येन
भावेनइदंविश्वंलोष्ठवदितितत्वस्मृतं १७ भक्तिमेवमेवैंद्रियाणांभगवत्परत्वकथनेनप्रपंचयं

शुकउवाच अंबरीषोमहाभागः सप्तद्वीपवतींमहीं अव्ययांचश्रियंलब्ध्वाविभवंचातुलंभु
वि १५ मेनेतिदुर्लभंपुंसांसर्वंतत्स्वप्नसंस्तुतं विद्वान्विभवनिर्वाणंतमोविशतियत्पुमा
न् १६ वासुदेवेभगवतितद्भक्तेषुचसाधुषु प्राप्तोभावंपरंविश्वंयेनेदंलोष्ठवत्स्मृतं १७ स
वैमनःकृष्णपदारविंदयोर्वचांसिवैकुंठगुणानुवर्णने करौहरेर्मंदिरमार्जनादिषुश्रुतिं
चकाराच्युतसत्कथोदये १८ मुकुंदलिंगालयदर्शनेदृशौतद्भृत्यगात्रस्पर्शेंगसंगमं घ्राणं
चतत्पादसरोजसौरभेश्रीमत्तुलस्यारसनांतदर्पिते

ति सवाइतिन्निभिः श्रुतिःश्रोत्रंअच्युतस्य
सत्कथानामुदयेश्रवणेचकारेत्यस्यसर्वत्रान्वयः १८ मुकुंदस्यलिंगानामालयानिस्थानानि तेषां
दर्शनेदृशौनेत्रे श्रीमत्यास्तुलस्याःतत्पादसरोजेनयत्सौरभंतस्मिन् तदर्पिततस्मैनिवेदितेन्नादौ

भा॰द॰ टी॰ ६

कामं मखैर्वेदनादिभिर्वा सेव्ये निमित्तेन तस्मादर्शी कारायन न कामयया विषये लक्षुणा कथं चकार उन
मश्लोकजनाश्रयात्वनिर्येयाभवेनया अनेनतद्वेषु चपारमांवधामरत्येनतत्स्फुटीकृता २० सर्वात्मनि
भावो भावनायस्मिन्तत्मात्मनः तस्य कर्मणां कलाप समूहं भगवति निविदयन् समर्पयन् तन्निष्ठैर्भागा ॥
वैतैर्विप्रैरभिहितैः सिद्धितः सन्महीं सम्यक् पालयामास अनेनापि कृतधर्मोपि पृथावरक्षितः २१

पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिवंदने कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया यथो
त्तमश्लोकजनाश्रया रतिः २० एवं सदा कर्मकलापमात्मनः परेधियज्ञे भगवत्यधोक्षजे स
र्वात्मभावं विदधन्महीमिमां तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह २१ ईजेश्वमेधैरधियज्ञमीश्व
रं महाविभूत्योपचितांगदक्षिणैः ततैर्वसिष्ठासितगौतमादिभिर्धन्वन्यभिस्रोतमसौ सरस्व
किंच यज्ञाविष्टा\ तीं २२ यस्य क्रतुषु गीर्वाणैः सदस्या ऋत्विजो जना तुल्यरूपाश्चानिमिषा व्यदृ श्यन्त सुवाससः २३
नमीश्वरमश्वमेधैरीजे पूजयामास महाविभूत्या उपचितान्यंगानि दक्षिणाश्च येषु तैः वसिष्ठादिभिर्ह
तैर्भूतैर्निमित्तैः धन्वानि धन्वदेशे निरुदके सरस्वतीमभिस्रोतं तस्याः प्रतिलोममित्यर्थः २२ किंच य
स्य क्रतुषु सदस्यादयो गीर्वाणैः सह सभ्या ऋत्विगादिभिस्तुल्यरूपा व्यदृश्यन्त सदृश्यमिति चतुर्थेनान्वयः
न च देवानामनिमिषत्वमभावात् देवत्वेप्यतः अनिमिषा व्यदृश्यन्त न निमिषन्तीति तथा आश्चर्येणा ॥

त्सुकैर्नतेषां निमिषोपरमादिति भावः २४ ॥

9A

यस्यपरीक्षेमेनुजैरपिस्वर्गोनप्रार्थितस्तस्यकावार्ता २४ आलोक्यस्वर्गोप्राप्यतेनयोकापियत्न यस्मात्मुकुंदह
रिपस्यतस्य कामाविषयानसमर्हयतिनहृष्यति कथंभूताः स्वाराज्येनस्वरूपसुखेनपरिभाविताः श्रुति
सूचिताः अतएवसिद्धानामपिदुर्लभाः यानिपादेयास्तजनान्स्वाराज्येनयथाविद्धितीयातपादेमनुजानांविशे
षाणामितिपादेयमन्वरीषपरवतामितिपादेसिद्धानांविशेषणं एवंभगवदाराधनपरस्यकामाभुपेतानै

स्वर्गोनप्रार्थितोयस्यमनुजैरमराप्रियः आपवद्भिरुपगायद्भिरुत्तमश्लोकचेष्टितं २४ समर्हयतिना
कामाः स्वाराज्यपरिभाविताः दुर्लभाअपिसिद्धानांमुकुंदहृदिपश्यतः २५ सइत्थंभक्तियोगेनत
पोयुक्तेनपार्थिवः स्वधर्मेणहरिंप्रीणन्संगान्सर्वान्शनैर्जहौ २६ गृहेषुदारेषुसुतेषुबंधुषु
द्विपोत्तमस्यंदनवाजिवस्तुषु अक्षय्यरत्नाभरणायुधादिष्वनंतकोशेष्वकरोदसन्मतिं २६ तस्मा
अदाद्धरिश्चक्रंप्रत्यनीकभयावहं एकांतभक्तिभावेनप्रीतोभृत्याभिरक्षणं २७ आराध्यपिषु
कुलंमहिष्यातुल्यशीलया युक्तःसंवत्सरंवीरोदधारद्वादशीव्रतं २८ व्रतांतेकार्तिकेमासित्रि
वचित्रमित्युपसंहरति सत्स्थमितिद्वाभ्यां २५ २६ नत्वे रात्रंसमुपोषितः स्नातःकदाचित्कालिंद्यांहर
वभूतोसौकथंप्रतिपन्नानन्तयन्नाह तस्मादिति २७ नदेवंतस्यावैराग्यादिकंहरिभक्तिश्चोक्ताअथद्वादशीव
तनप्रभावाभूदित्याहदशमके तदेवद्वादशीव्रतनिष्ठांकथयन्नाह आराध्यपिषुरित्यादिअध्यायसमाप्तिः

निःपुत्रेत्यादि २९

कृपणगङ्गासंगमे २९ २९

भा॰न॰ महाभिषेकविधिनापंचामृतस्नपनेनच वस्त्रैरलंकारैः २१ अर्चयन्नुडागमाभावग्मार्षैः ब्राह्मणांश्च
टी॰ पूजयामासस्सिद्धार्थान् ग्रामकामान्नृपञ्जानपतानपि २२ रूप्यांघ्रीणां रूप्यखुराणां पयःशीलादिसं
९ पदोयास्तानासान्यर्बुदानिषट्षष्ठिकोटी २३ २४ तद्दिनद्वादशीसाक्षादतिथिःसाक्षान्मत्यतोऽभूत २५
10 महाभिषेकविधिनासर्वोपस्करसंपदा अभिषिच्याम्बरालेपैर्गंधमाल्यार्हणादिभिः २१ त
द्गतांतरभावेनपूजयामासकेशवं ब्राह्मणांश्चमहाभागान्सिद्धार्थानपिभक्तितः २२ गवांरु
क्मविषाणीनां रूप्यांघ्रीणांसुवाससां पयःशीलवयोरूपवत्सोपस्करसंपदां २३ प्राहिणोत्
भा॰ साधुविप्रेषुगृहेषुन्यर्बुदानिषट् भोजयित्वाद्विजानग्रेस्वाद्वन्नंगुणवत्तमं २४ लब्धकामैर
नुज्ञातः पारणायोपचक्रमे तस्यतर्ह्यतिथिःसाक्षाद्दुर्वासाभगवानभूत् २५ तमानर्चाति
थिंभूपः प्रत्युत्थानासनार्हणैः ययाचेभ्यवहारायपादमूलमुपागतः प्रतिनंद्यसतांयाच्ञांक
र्तुमावश्यकंगतः निममज्जबृहद्ध्यायन्कालिंदीसलिलेशुभे २७ मुहूर्तार्द्धावशिष्टायांद्वाद
श्यांपारणंप्रति चिंतयामासधर्मज्ञोद्विजैस्तद्धर्मसंकटे २८ ब्राह्मणातिक्रमेदोषोद्वादश्यां
आनर्चंअर्चितवान् अभ्यवहारायभोजनाय २६ \यदपारणे यत्कृत्वासाधुमेभूयादधर्मो
आवश्यकंनैयमिकं माध्याह्निककर्मकर्तुंबृहद्ब्रह्म ३० २८ धर्मसंकटमेवाह यत्ब्राह्मणा
तिक्रमेदोषः अधर्मःद्वादश्यामपारणेपिदोषः व्रतवैगुण्यंयत्कृत्वा मांनस्पृशेत २९ ॥ ॥

एवंविधैः सहविचार्य निश्चिनोति ग्रंथसेति केवलेन तु लसीपत्र रहितेन च तस्य पारणं समाप्तितत अशितं
नेतिवाङ्गः श्रुतिप्राप्नोत्यशितं तन्नैवाशितं मिति ४० प्रत्याचष्टे भवेत्तत ४१ ४२ अचलत केशमानेन गौतम
ग्रंथमाके वलेना त्व करिष्ये व्रतपारणं प्राङ्करजलेनैव विप्रार्थ शितं नाशितं च वत ४० इत्ययः सा।
यस्य राजर्षिंश्चिन्तयन्मनसा च्युतं प्रत्याचष्टे कुरु श्रेष्ठ द्विजागमनमेवसः ४१ दुर्वासायमुना कूला।
त कूलाव वयः पकस्माधातः राज्ञा सिनेदितं तस्य अवुवुधे चेष्टितं धिया ४२ मन्युना प्रचलद्गात्रो भ्रुकु
टीकुटिलाननः बुभुक्षितश्च सुतरां कृतांजलिमभाषत ४३ अहो अस्य नृशंसस्य श्रियोन्मत्तस्य पश्य।
त धर्मव्यतिक्रमं विलोक्य भक्तस्येवा मानिनः ४४ यो मामतिथिमायातमातिथ्येन निमंत्र्य च
अदत्वा भुक्त वास्तस्य सद्यस्ते दर्शये फलं ४५ एवं ब्रुवाण उत्कृत्य जटां रोषप्रदीपितः तया सनि
र्ममे तस्मै कृत्यां कालानलोपमां ४६ पतंतीं ज्वलनाभां सामसिहस्तां पदा भुवं वेपयंतीं समुद्वी
क्ष्य न चचाल पदान्नृप ४७ प्राग्दिष्टं भृत्यरक्षायां पुरुषेण महात्मना ददाह कृत्यां तां चक्रं क्रुद्धाहि
मिव पावकः ४८ तदभिद्रवमुद्वीक्ष्य स्वप्रयासं च निःफलं दुर्वासा दुद्रुवे भीतो दिक्षु प्राणपरीप्सया।
स भ्रुकुटीभ्यां कुटिलमाननं यस्य ४९ कुमुदं दावकोदावाग्निरिव सुप्रयासं चनिःफलमुद्वीक्ष्य ४६
श्रीकृष्णं चक्रायनमः ॥ ०

भा॰व॰ अनुषक्तः पृष्ठतः संमतं मेरोर्गुहां विविक्तां यथावत् ५० शरणमेघमालाः शरणमिच्छन् अजिततेज
टी॰ सः हरेश्चक्रात् ५१ एतत्सर्वं पुरस्यास्य भ्रूभंगमात्रेण तिरोभविष्यति कथं चक्रोऽत्ययाप्लवमाने तदपि कदाचिद्विप
११ रार्द्धसंज्ञे काले ५३ अतो वयं सर्वे यस्य नियममात्मा प्रपन्नाः सन्तो लोकहितं यथा भवेत्त्यवतं नियममनुष्ठापि
॥ तमन्यथा वदुगवदयांगाहा वाग्निहन्तुं न शिवो ययादिं तयानुषक्तं सुनिरीक्षमाणो गुहां विवि
क्तः प्रमसारमेरोः ५० द्विपोनभः स्वाविवरान्समुद्रान् लोकान्मयान्तोत्थ्रि दिवशानेसः पतोय
तो यथावति तत्र तत्र तद्दर्शनेऽप्रसदं ददर्श ५१ अलब्धनाथः सयदा कुत्रचित्स एव सचिनेरा
णामेघमालाः देवं विरिंचमसमगाद्विधातस्त्राह्यात्मयोगेऽजिततेजसो मां ५२ ब्रह्मोवाच स्थानं
मदीयं सह विश्वमेतत् क्रीडावसाने द्विपरार्द्धसंज्ञे भ्रूभंगमात्रेण हि संदिधक्षोः कालात्मनो
यस्य तिरोभविष्यति ५३ अहं भवो दक्षभृगुप्रधानाः प्रजेशभूतेशसुरेशमुख्याः सर्वे वयं यन्नि
ध्या यमं प्रपन्ना मूर्ध्न्यर्पितं लोकहितं वहामः ५४ प्रत्याख्यातो विरिंचेन विष्णुचक्रोपतापितः दुर्वासाः
ने वहामः अतस्त्वद्रुद्रोहितानां शारतोयान् सर्वे कैलासवासिनं ५५ शंकरउ॰ वयं न तात प्रभवाम
रति तेन समर्थोदमितिषोषः यतदानित्यसंवपात श्रीरुद्रोपि प्रत्याचष्टे वयमिति चतुर्भिः भूमित्रिमट
निमहत्त्वमेवार यस्मिन्परेमे पदे अजात्रश्चाः तएवजीवात्मपिपा कोशाः उपाधिभूतान्सहाउ विग्रदा २

11 A

अन्यापि भवंति न भवंति न संशय इति वयं येषु ब्रह्मांडेषु लोकेशा अभिमानिनो वयं भ्रमामः ५५ ननु सर्व
ज्ञस्तव भ्रमः कुतस्तत्राह अहमिति ५७ पारदर्शिनः सर्वज्ञा अपि यस्य मायां न विद्मः ५८ ६० देहस्ता

भवंति कालेन न भवंति हीश्वराः सहस्रशो यत्र वयं भ्रमामः ५६ अहं सनत्कुमारश्च नारदो भ
गवानजः कपिलोऽपांतरतमो देवलो धर्म आसुरिः ५७ मरीचिप्रमुखाश्चान्ये सिद्धेशाः पार
दर्शिनः विदाम न वयं सर्वे यन्मायां मायया वृताः ५८ तस्य विश्वेश्वरस्येदं शस्त्रं दुर्विषहं हि
नः तमेव शरणं याहि हरिस्ते शं विधास्यति ५९ ततो निराशो दुर्वासाः पदं भगवतो ययौ
वैकुंठाख्यं यदध्यास्ते श्रीनिवासः श्रिया सह ६० संदह्यमानोऽजितशस्त्रवह्निना तत्पादमूले
पतितः सवेपथुः आहाच्युतानंत सदीप्सित प्रभो कृतागसं मावहि विश्वभावन ६१ अजान
ता ते परमानुभावं कृतं मयाघं भवतः प्रियाणां विधेहि तस्यापचितिं विधातर्मुच्येत यन्नाम्न्यु
दिते नारकोऽपि ६२ श्रीभगवानुवाच अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतंत्र इव द्विज साधुभिर्ग्रस्तहृद
योभक्तैर्भक्तजनप्रियः

मीप्सितमां अवपाहि ६१ अपराधं निवेदयन्प्रार्थयते अजानतेति अघं दुःखं
अपचितिं निष्कृतिं न परं पापमीति चेत्तत्राह यस्य तव नाम्नि कीर्तिते नरकस्थोऽपि मुच्यते न व किमस्य।

॥ ५४ ॥

भा॰ न॰ नग्राह्यमेवनस्पृहयामि ६४ येभक्तामेवपरलोकंहित्वा ६५ प्रतीतंप्राप्तमपि ६७ ६८ आत्मनस्तेवैवेया
टी॰ भिचारोहिंसास्वतोभूतमेवपातु ६९ अशिवमनर्थंतपोविद्यासंपन्नस्यममकथमनर्थः समजनि।

१२ नाहमात्मानमाशासेमद्भक्तैःसाधुभिर्विना। श्रियंचात्यंतिकींब्रह्मन्येषांगतिरहंपरा। ६४ ये
12 नं दारागारपुत्राप्तप्राणान्वित्तमिमंपरं हित्वामांशरणंयाताःकथंतांस्त्यक्तुमुत्सहे ६५ मयि
निर्बद्धहृदयाःसाधवःसमदर्शनाः वशीकुर्वंतिमांभक्त्यासत्स्त्रियःसत्पतिंयथा। ६६ मत्सेवया।
प्रतीतंचसालोक्यादिचतुष्टयं नेच्छंतिसेवयापूर्णाःकुतोन्यत्कालविद्रुतं ६७ साधवोहृदयं
मह्यंसाधूनांहृदयंत्वहं मदन्यत्तेनजानंतिनाहंतेभ्योमनागपि ६८ उपायंकथयिष्यामितववि
प्रशृणुष्वतत् अयंह्यात्माभिचारस्तेयतस्तंयातुवैभवान् ६९ साधुषुप्रहितंतेजःप्रहर्तुःकुरुतेशि
वं तपोविद्याचविप्राणांनिःश्रेयसकरेउभे ७० तेएवदुर्विनीतस्यकल्पेतेकर्तुरन्यथा। ब्रह्मंस्त
द्गच्छभद्रंतेनाभागतनयंनृप क्षमापयमहाभागंततःशांतिर्भविष्यति ७१ इतिश्रीभागवते
महापुराणेनवमस्कंधेअंबरीषचरितेचतुर्थोध्यायः ४

तिमादिस्रसंपंकांघीरिम्याह तपइति ७० नाभागतनयमम्बरीषं ७१ इतिभावार्थेनवमेचतुर्थोध्यायः १२

वश्रीः।

एवंमेविस्त्रंभेत्तंत्वप्रमत्तप्रमाणसंकराणं दुर्वर्णमारहितेतेनयथातद्भुतमीर्यते ११ सउग्रमनमितिष्ठेदंस्व
लोपपादहरणार्थः २ ज्योतिषांनत्तत्राणांपतिः सोमस्त्वंमात्राणि इंद्रियाणि चेत्वंतच्छकोवायारदयः।
स्वस्वकार्यंकुर्वंतीत्यर्थः ३ सहस्रप्रमाणस्य देमसहस्रार सलिलप्राणभूयाः ईदृत्यते श्रीखीयते ४ श्रा
मणारतणोनवपुरुकमेवेत्याह त्वयमंशइति नचतवेयमतिमुतिरित्याह पोरुषंपुरुषस्यसर्वस्यपरे

सूतउवाच एवंभगवतादिष्टोदुर्वासाश्चकृतापितः अंबरीषमुपाधृत्यतत्पादौदुःखितोग्रही
त् १ तस्यसोद्यममेवीत्यपादस्पर्शविलज्जितः अस्तावीत्तद्धरेस्त्रंकृपयापीडितोभृशं २ त्व
मग्निभगवान्सूर्यस्त्वंसोमोज्योतिषांपतिः त्वमापस्त्वंक्षितिर्व्योमवायुर्मात्रेन्द्रियाणिच ३ सुद
र्शननमस्तुभ्यंसहस्राराच्युतप्रिय सर्वास्त्रघातिन्विप्राय स्वस्तिभूयादिडस्पते ४ त्वंधर्मस्त्व
मृतंसत्यंत्वंयज्ञोखिलयज्ञभुक् त्वंलोकपालःसर्वात्मात्वंतेजःपौरुषंपरं ५ नमःसुनाभाखिल
धर्मसेतवेह्यधर्मशीलासुरधूमकेतवे त्रैलोक्यगोपायविशुद्धवर्चसेमनोजवायाद्भुतकर्मणे ६

तेजः सामर्थ्यंलेपप्रभावः एपत्वेतेत्यादिस्फुतिप्रसिद्धभगवतः श्रीमनेदर्शनेनस्तुदर्शनंत्वनएवसर्व
ज्ञानम् ५ अतस्त्वमेवसर्वात्मेति देसुनामसुदृढकर्मणास्वाकः सोतुंसमर्थः अतस्तुभ्यंकेवलना
मोगृणोदृत्यन्वयः अद्भुतकर्मत्वमेवाह अखिलानांधर्माणांसेतवेमर्यादारूपायअतएववाधर्मशी।

तानामस्तुगृणात्मकेतवेशुद्धकार्येतेलोक्यानेणचत्वलीलित
छविश्चुद्धमस्तुमत्तवविधेजीयमनतक्षे ५

भा०न०
टी०
१३
13

तदेवप्रपंचयति त्वत्तेजसेतिद्वाभ्यां सूर्यादीनांप्रकाशकत्वंयैवनिरूप्यतेप्रकाश्यतइतितद्रूपं ७ हे
भ्रान्तित्यनेनतेजनेनश्रीरणायदाविसृष्टःत्वंतदादैत्यसेनवानां बलंप्रविष्टःसन्तेषांवाह्वादीनमिदं
न विराजसेउज्ज्वलितोनिपातनेर उज्ज्वलितादैत्यदानवकायस्मिनस्तद्बलंपूर्वपदेनसंबंधः ८ किंचत्वय
भगावत्रिपुलेनावलानामेवंदृढः कार्यःसाथवृत्तराणीयाः अतोविप्रदहणेनास्मानतउग्रदाणेत्या

त्वत्तेजसाथमेमयेनसंहृतंतमः प्रकाशयत्स्वरंशोमहात्मना उरस्यवसलेमहिमागिरिपतेत्वद्रूपमे
तत्समत्यगावरम् ७ यदाविसृष्टस्त्वमनेजनेनैवबलंप्रविष्टोजितदैत्यदानवं बाहूदरोर्वी
भुविलोयनालिन्दुकस्त्वजस्रप्रपंनेविराजसे ८ सत्वजगत्त्राणाणवलप्रहाणायेनिरूपितः स
वैमहेशादाम्भुना विप्रस्यवास्मत्कुलदैववहेतवविधेहिमदंनदत्तुग्रहोहितः ९ यथास्तिदेवत्वमी
दृशवात्स्यपर्मेवाप्यनुष्टितः कुलेनोविं वाद्मीतएकःसर्वगुणाश्रयः सर्वभूतात्मभावेनद्विजोभवति
प्रैदेवचेद्विजोभवतिविज्ज्वरः १० यदिनोभग

१२ सत्वमिति हेजगत्त्राणसएवंभूत्स्वंबलानामेवप्रहरणार्थं निरूपितोनियुक्तः अतोऽस्मत्कुले
स्य दैवदैत्तवेभाग्यलाभाय विप्रस्यमहे विधेहितेत्वनोउग्रहं ९ सर्वत्वकृतार्थ्याणोनविप्रत्वा
र्थंप्रार्थयतोयद्यस्तीतिद्वाभ्यां विप्रोदैवदैवतायस्मिनततत १० ११ ॥ १३

13A

राजनस्मिंचयाञ्चया १२ १४ ७ राजेत्यादि त्रिश्लोक द्वयं शुकोक्तिः १८ १९ प्रीतोस्मीति त्रिश्लोक द्वयं
शुकउवाच इति संस्तुवतो राज्ञो विष्णुचक्रं सुदर्शनं अशाम्यत्सर्वतो विप्रं प्रदहद्राजयाञ्चया
त्वा १२ स मुक्तोस्त्राग्नितापेन दुर्वासाः स्वस्तिमांस्ततः प्रशशंस तमुर्वीशं युञ्जानः परमाशिषः १३ दुर्वा
सा उवाच अहो अनंतदासानां महत्त्वं दृष्टमद्य मे कृतागसोपि यद्राजन्मंगलानि समीहसे १४ दुष्क
रः को नु साधूनां दुस्त्यजो वा महात्मनां यैः संगृहीतो भगवान्सात्वतामृषभो हरिः १५ यन्नाम
श्रुतिमात्रेण पुमान्भवति निर्मलः तस्य तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यते १६ राजन्नुगृही न
तोहं त्वयातिकरुणात्मना मदघं पृष्ठतः कृत्वा प्राणा यन्मेभिरक्षिताः १७ राजा तमकृताहारः प्र
त्यागमनकांक्षया चरणावुपसंगृह्य प्रसाद्य समभोजयत् १८ सोशित्वादृतमानीतमातिथ्यं सा
र्वकामिकं तृप्तात्मा नृपतिं प्राह भुज्यतामिति सादरं १९ प्रीतोस्म्यनुगृहीतोस्मि तव भागवतस्य
वै दर्शनस्पर्शनालापैरातिथ्येनात्ममेधसा २० कर्मावदातमेतत्ते गायंति स्वःस्त्रियो मुहुः
कीर्तिं परमपुण्यां च कीर्तयिष्यति भूरियं २१ शुकउवाच एवं संकीर्त्य राजानं दुर्वासाः परितोषि
तः ययौ विहायसामंत्र्य ब्रह्मलोकमहैतुकं २२
चहितेतिः आत्मनि मेधा येनातिथ्येन २० भूरियं तव यशो जनः कीर्तयिष्यति २१ २२ ॥ ॥

भा॰न॰ नस्मैधैर्यान्निशाप्यमाह गतोमुनिर्यावन्नानागतः तावत्संवत्सरोतिक्रांतइति २२ द्विजस्योपयोगेनअति

टी॰ पवित्रं आहरत् बुभुजे स्ववीर्यंचयैर्योदिलत्तणपरानुभावंभगवतः प्रभावात् २४ एवंविधानेक

२८ गुणाय स्मसः विरिंच्यमदः सहितान् भोगान्विरयप्रायान पयपद्दित्यर्थः २५ २७ इतिनवमेपंचमो

14

संवत्सरोत्यगात्तावद्यावतानागतोगतः मुनिस्तद्दर्शनाकांक्षोराजाब्भक्षोबभूवह २२ गते

थदुर्वाससिसोम्बरीषोद्विजोपयोगातिपवित्रमाहरत् ऋषेर्विमोक्षंव्यसनंचबुद्ध्वामेनेस्ववी

र्यंचपरानुभावं २४ एवंविधानेकगुणःसराजापरात्मनिब्रह्मणिवासुदेवे क्रियाकलापैःस

मुवाहभक्तिंययाविरिंच्यान्निरयांश्चकार २५ शुकउवाच अथाम्बरीषस्तनयेषुराज्यंस

मानशीलेषुविसृज्यधीरः वनंविवेशात्मनिवासुदेवेमनोदधद्ध्वस्तगुणप्रवाहः २६ इत्ये

तत्पुण्यमाख्यानमम्बरीषस्यभूपतेः संकीर्तयन्ननुध्यायन्भक्तोभगवतोभवेत् २७ इति

भागवतेनवमस्कंधेपंचमोध्यायः ५ शुकउ॰ विरूपः केतुमाञ्छंभुरंबरीषसुतास्त्रयः विरू

पात्पृषदश्वोभूत्तत्पुत्रस्तुरथीतरः १ रथीतरस्याप्रजस्यभार्यायांतंतवेर्थितः अंगिराजनयामा

ध्यायः ५ षष्ठेंबरीषस्यवंशमुक्त्वाततःपरं षष्ठाध्यष्टभिरध्यायैरिक्ष्वाकोर्वंशउच्यते १ तत्रषष्ठे

सासादिर्मांधात्रस्यनिरूप्यते प्रसंगात्सौभरेरात्मभाषात्तन्नयोपते २ तेनतेसतनानार्थेअंगिरसा

स्मृताः [illegible] वर्षी विप्रः स्मृतात् २

ज्ञानिनः पूर्वेषां [illegible] २

१८

14A

पुनरपि स्थानराणामन्येषां जातानां प्रवराः मुख्याः स्मृता यतः तत्रैपितान्त्रासणाद्दृत्यर्थः २ ततेदेवा
मनोरीशस्तु पुत्रे पुष्टप्रस्थकविस्त्रविरक्तत्वान्न्वेशाप्रवर्त्तकौकक्रूषादीनां च समानां वशास्तानस्यांक
मेणोक्ताः इदानीमतिविततमिक्ष्वाकोर्वंशमाह तत्र नाभिर्नाभिनापावल्लोमवंशप्रस्तावः तत्क
र्वेतोमनोर्ब्राणतोजतस्थ्रुद्युयाजनवामास दशपुत्रानिति पूर्वोक्तवाक्यस्याभिप्रायेणेतिदृश्यम्।

एतेते वै प्रसूतो वै पुनस्त्वाशिरसः स्मृताः रथीतराणां प्रवराः तत्रैपिताद्विजातयः
३ क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः तस्य पुत्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदण्डकाः ४
तेषां पुरस्तादभवन्नार्यावर्त्ते नृपान्नृप पंचविंशतिपश्चाच्च तेषां मध्ये परेन्यतः ५
११ सएकदाष्टकाश्राद्धमिक्ष्वाकुः सुतमादिशत् मांसमानीयतां मेध्यं विकुक्षे गच्छमाचिर
६ तथेतिसवनं गत्वा मृगान्हत्वा क्रियार्थणान् श्रान्तो बुभुक्षितोवीरः शशं चादत्पर्थि स

पुत्राणां शतेज्येष्ठाः ४ आर्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्ये विंध्यहिमालयोः तस्मिन्पुरस्तात्स तिः ७
मुद्रपर्यंतं मध्ये विभागेनपंचविंशति नृपान्नभवत् देन्नूपतयश्च पश्चाच्च पंचविंशतिमध्ये तु ज्येष्ठा
त्रयः अपरेन्यत्रप्रत्यतीतानगरादिषु ५ विकुक्षिरेव शशादइति विख्यातिं इति वक्ष्यति तत्रदेनमा
६ सएकदेति चतसृभिः ६ क्रियार्हाणि श्राद्धार्हाणि अभक्षयत् ७ ॥ ०

ए

नृ

भा॰न॰ तद्गुरुर्वसिष्ठः प्रोक्षणान्युपांशुहोचितं संस्काराय ८ त्यक्तो विधिः सदाचारो येन तं ९ सत्यव्रतश्चाकुः
हरि॰ पाणिकेन वसिष्ठेन राज्यभोगो विरक्तो योगी सन् तेन योगेन कलेवरं त्यक्त्वा यत्परं तत्त्वं तदवाप १०
१५ आसनमानयन् हरिमीजे ११ दैत्यपुरस्य जयात् पुरंजयः इन्द्रो वाहो यस्येति इन्द्रप्रवाहः ककुदि।

शोकं निवेदयामास पित्रे तेन च नन्दनः चोदितः प्रोक्षणा याह दुष्टमेतत्कर्मकं ८ ज्ञा
त्वा पुत्रस्य तत्कर्म गुरुणाभिहितं नृपः देशान्निःसारयामास सुतं त्यक्तविधिं तथा ९
सत्यव्रतो विप्रेणासंवादं यानकेन समाचरन् त्यक्त्वा कलेवरं योगी स तेनावाप यत्परं १०
पितर्युपरतेऽभ्येत्य विकृतिः पृथिवीमिमां पालयामास दीप्तेन हरिं यज्ञैः शशादइति विश्रुतः
पुरंजयः सुतस्तस्य इन्द्रवाहइतीरितः ककुत्स्थइति चाप्युक्तः शृणु नामानि कर्मभिः ११
कृतान्तस्त्वासीत्समयो देवानां सह दानवैः पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्दैत्यपराजितैः १२

स्थितत्वात् ककुत्स्थ इति च शशादस्य तस्य त्रीणि नामानि तत्तत्कर्मनिमित्तानि ११ तान्येवा
व्याचष्टे आनमाह कृतान्त इति समभिः कृतं विस्मितं यतो नितथा पार्ष्णिग्राहः सहायः १२ ॥ १५

15

इंद्रोयदिममवारंनस्मात् नर्दितिदैत्यानरंदंनिष्यामीतिनवार नत्वेवहनः सनिद्रोलज्जायातदनंगीकुर्वं
न्विसोर्वचनानस्यवारनेत्यायमहात्रुषोवभूवेत्यर्थः १५ १६ येभिमुखेयपुलान्नयमदेशोपितंसरे

वचनादेवेदवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभो वारनन्त्वेहनलस्यवभूवेंद्रोमहाबुधः १७ सत्रहोथपु
रीं मारायविशिवानुषितान् स्तूयमानः समारूह्यपुत्रः कक्कुदिस्थितः १८ तेजसाप्याय
तोविष्णोः पुरुषस्यपरात्मनः प्रतीच्यादिशि दैत्यानां न्यहनत्त्रिदशोः पुरं १९ तेजस्यचाप्यू
स्यपनत्तमुलैलोमहर्षणं यमायमत्तेरनयद्दैत्यान्येभियमुर्मृधे २० तस्येषुमातामिमुखेषु
गानाग्निमिवोल्बणं विसृज्यउद्द्रुवुर्दैत्याहन्यमानाः स्वमालयं २१ जित्वापुरंयनेसर्वमयज्व
कृष्णपाणये प्रत्यगच्छत्सराजर्षिरितिनामभिराहृताः २२ पुरंजयस्यपुत्रोभूदनेनास्तस्ततः
पृथुः विश्वगंधिस्ततश्चंद्रोयुवनाश्वस्ततस्ततः २० शावस्तस्तनस्ततोयेनशावस्ती निर्ममेपुरी
२१ बृहदश्वस्तुशावस्तिस्ततः कुवलयाश्वकः २१

हानेवमत्तेरनयदित्यर्थः २० तत्वरस्याग्रतोद्रुवुः स्वमालयंपातालं २१ इतितैः कर्मभिः पुरंजया
दिनामभिराहृताः पार्श्वतेने ग्राहृतइत्यर्थः २२ २० शावस्तिः शावस्तस्यपुत्रः कुवलयाश्वएवधुंधुमा
रइतिख्यातः २१

भा०न० तत्रकारणमाह सुतानामेकविंशत्यामहत्सेर्हुतःसन्हतवान् धुंधुमारइतिचेतिचकारस्यान्वयः २२
टी० २३ अथतस्यात्रिकुंभात्कृशाश्वः २५ भार्यागणधानेनसह अस्यपुत्रार्थमिंद्रदेवत्यामिष्टिंचनेयामास
१९ यःप्रियार्थमुतंकस्यधुंधुनामासुरंवली सुतानामेकविंशत्यासहस्रैरहनद्वृतः २२ धुंधुमारइ
16 तिख्यातस्तत्सुतास्तेचजज्वलुः धुंधोर्मुखाग्निनासर्वेत्रयएवावशेषिताः २३ दृढाश्वःक
पिलाश्वश्चभद्राश्वइतिभारत दृढाश्वपुत्रोहर्यश्वस्ततोनिकुंभस्ततःस्मृतः २४ वर्हणाश्वोनि
कुंभस्यकृशाश्वोथास्यसेनजित् युवनाश्वोभवत्तस्यसोनपत्योवनंगतः २५ भार्याशतेननि
र्विण्णऋषयोस्यकृपालवः इष्टिंस्मवर्तयांचक्रुरैन्द्रींतेसुसमाहिताः २६ राजातद्यज्ञसदनंप्र
विष्टोनिशितर्षितः दृष्ट्वाशयानान्विप्रांस्तान्पपौमंत्रजलंस्वयं २७ उत्थितास्तेनिशम्याथव्युद
कंकलशंप्रभो पप्रच्छुःकस्यकर्मेदंपीतंपुंसवनंजलं २८ राज्ञापीतंविदित्वाथईश्वरप्रहिते
नते ईश्वरायनमश्चक्रुरहोदैववलंवलं २९ ततःकालउपावृत्तेकुक्षिंनिर्भिद्यदक्षिणं युव
नाश्वस्यतनयश्चक्रवर्तीतज्जानह ३०
सेत्याश्चयैः २९ तर्षितःतृषितःसन्जलार्थंप्रवि
ष्टः मंत्राभिमंत्रितेजलंपूर्णकलशंदेयंस्मरणयैः २७ व्युदकंनिरुदकं पुंसवनंपुत्रोत्पत्तिकारणम् २८ १९
अहोदैववलमेवमुख्यंवलंनतुकश्चिदितिवदंतईश्वरायनमस्कारंचक्रुः ३० ॥ ॥

16 A मुंवंके भास्य नित्यामनीतिदुः खितैर्विप्रैः कृतेमन्त्रिततस्यात्मनिष्ट्यामामारथ्यितेरे इन्द्रो मांधाता। देवन्समारोदीदिति
ब्रुवन् देशिनीतर्जनीमुवितद्दौ विरथये: २१ तस्य पिता युवनाश्वो भित्त्वा कुक्षिं रयिनमममार किं न्तु कालात्
शेगां साषिद्धमन्वगात् २२ मांधातुर्महिमानमार त्रसदस्युरिति निद्भिः अंगारेणजन्तुपस्मान्मांधातुर्ध्रुमस्य

कंथासनिकुमारोयंमन्त्रंरोदुयतेऽभूद्धा मांधाता वत्समारोदीतिनीद्रो देशिनीमदाते २१ नामममार।
पितानस्य विप्रदेवप्रसादतः युवनाश्वोयतवैवनपमासिद्धिमन्वगात् २२ नस्य दस्युरितीद्र।
विरथेनामतस्यावे यस्मात्त्रसंति स्फहि ग्रादस्य वीरावणादयः २३ यौवनाश्वोयमांधाता चक्रव।
र्ती८ र्तिवर्तिः प्रभुः सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाच्युततेजसा २४ ईजेचयत्तेक्रतुभिरात्मविद्भूरिद।
क्षिणैः सर्वदेवमयं देवं सर्वात्मकमतींद्रियं २५ द्रव्यं मन्त्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तर्थ्विजः ध
र्मोदेशश्च कालश्च सर्वमेतद्यदात्मकं २६ यावत्सूर्यमुदेतिस्मयावच्च प्रतितिष्ठति सर्वंतद्यौव।
नाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते २७ ॥

चतुर्दिश्याः कंपिताः संतस्तं मतिश्चत इंद्रोयस्यान्धस्यादस्युरितिनामविदधेतस्समांधाताश्चवनीमेकः शशा
सेन्युततेजसान्वयः २३ अच्युतस्य तेजसा अप्रच्युतेनतेजसेतिवा २४ आत्मविदपिसः यज्ञविस्तभी।
जेते मरवविभिःश्रिसर्वदेवमयमितिमाहेन २६ २५ प्रतितिष्ठति अस्तंगच्छति २७ ॥ ०

भा. न. टी. ८
17

३८ प्रसंगात्सौभरेश्चरितमाह तेषामिति यावत्समाप्तिः तेषां स्वसारः पंचाशत्कन्याः ननु महातापस
स्य कुतो विवाहप्रसंगः केचिद्राजजेऽराजकन्या ववृिरे त ३९ नृपमायानात् ४० सोपि मांधाता ब्र
ह्मन्नेकामेव गृह्यतामित्याह स विप्रः स्त्रीणामप्रियमात्मानं विचिंत्य तेनाहं प्रत्युक्तस्तथात्मानं साधयि

शशिबिंदोर्दुहितरि बिंदुमत्यामधान्नृपः पुरुकुत्समंबरीषं मुचुकुंदं च योगिनं ३८ तेषां
स्वसारः पंचाशत्सौभरिं वव्रिरे विभो यमुनांतर्जले मग्नस्तप्यमानः परंतपः ३९ निर्वृतिं
मीनराजस्य वीक्ष्य मैथुनधर्मिणः जातस्पृहो नृपं विप्रः कन्यामेकामयाचत ४० सोप्याह
गृह्यतां ब्रह्मन्कामं कन्या स्वयंवरे स विचिंत्याप्रियं स्त्रीणां जरठोयमसम्मतः ४१ वलीपलि
त एजत्क इत्यहं प्रत्युदाहृतः साधयिष्ये तथात्मानं सुरस्त्रीणामभीप्सितं ४२ किं पुनर्मनुजें
द्राणामिति व्यवसितः प्रभुः मुनिः प्रवेशितः क्षत्त्रा कन्यांतःपुरमृद्धिमत् ४३ वृतः स राजक
न्याभिरेकः पंचाशता वरः तासां कलिरभूद्भूयांस्तदर्थेऽपोह्य सौहृदा ममानुरूपो नायं व इति तद्गतचेतसां ४४

ष्यामीति व्यवसितः निश्चितवानिति द्वयोरन्वयः अप्रियत्वे हेतुः जरठो वृद्धः ४१ वलीभिर्युक्तः पलित
श्च एजत्कः कंपमानशिराः तामप्रसन्नां [illegible] न सम्मतो मिति कृत्वा तथैव तत्प्रत्युक्तो वः सुरस्त्रीणामभी
प्सितं ४२ किं पुनर्मनुजेंद्राणां योषाः स्त्रियस्तासामिति ततः किं वृत्तं तत्राह मुनिरिति द्वाभ्यां तत्राह

तीह्वेरात् ४३ पंचाशतापि राजकन्याभिः स एक एव वृतः ४४

८

17A

तस्यागारे स्थ्यो वर्णयति स इति चतुर्भिः बहूचइतिमेत्रसामर्थ्यमुक्तं ताभिः स इरेमइति उत्तरेणान्वयः
बोरेमे अपाराणीय इत्तरेय तयः तस्य स्त्रियां सम्यग्स्यानत्थाः परिच्छदाये षु तेषु गृहेषु तस्यानानावि
धेमागृवनेषु अतस्यमलान्यभासियेषां तेषु सरः स च कथम्भूतेषु सौगंधिकानां कल्हाराणां काननानि
लिलोमोयेषु ४४ कथम्भूतेषु गृहेषु स्वलंकृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु अनुगायंता द्विजाश्चयत्र।

स बहूचस्ताभिरपाराणीय तपः स्त्रियानन्यापरिच्छदेषु गृहेषु नानोपवनामलांभः सरस्सौ
गन्धिककाननेषु ४५ महार्हशय्यासनवस्त्रभूषणैः स्नानानुलेपाभ्यवहारमाल्यकैः स्वलं
कृतस्त्रीपुरुषेषु नित्यदा रेमे नुगायत्द्विजभृंगवन्दिषु ४६ यद्वार्हेश्यनं सवीक्ष्य समद्वीपा
वतीपतिः विस्मितः स्मयं जहात्मसेवैभोमसंश्रियान्वितं ४७ एवं गृहेषु भिरतो विषयान्विवि
धैः सुखैः सेवमानोन चातृप्यदाज्यलोकैरिवानलः ४८ स कदाचिदुपासीन आत्मापह्नव
णः मं गामवेदिनशेयेषु कथं भूतः महार्हे मात्मनः ददर्श बहूचाचार्यो मीनसंगसमुत्थितं ४९
शय्यादिभिः उपलक्षितः सन् ५० स्वलंगर्वे ५१ आज्यलोकै घृतविंदुभिः ५२ इदानीं तस्यानुताप।
एवं कबानस्यासम माह स कदाचिदिति सप्तभिः आत्मनः मनसोहेतोः आत्मनोपह्नवं तपोहा
निददर्श ५३ ॥ ॥ ०

भा॰ न॰ संगासौ चरितव्रतस्य योऽहं तस्य ब्रह्म तपः ५० मिथुनव्रतिनां दंपत्यधर्मवतां वत् यदि प्रसंगापत्तिर्हि तद्व्रति
टी॰ षु इंद्रियार्थं अपरेषु वा कार्यः इति शेषः ५१ संगाज्जाते दोषं प्रपंचयति एकेति पंचाशता भार्याभिः
१८ सर्वथा तत्पंचाशता भार्याभिः सह बभूवमित्यर्थः ततश्च सुतैः पंचसहस्रसर्गो आसं प्रत्येकं तासां पुत्रशतत्वात् उभ

18

अहो इमं पश्यत मे विनाशं तपस्विनः सच्चरितव्रतस्य अंतर्जले वारिचरप्रसंगात्प्रच्यावितं ब्र
ह्म चिरं धृतं यत् ५० संगं त्यजेत मिथुनव्रतिनां मुमुक्षुः सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिंद्रियाणि
एकश्चरन्रहसि चित्तमनंत ईशे युंजीत तद्व्रतिषु साधुषु चेत्प्रसंगः ५१ एकस्तपस्व्यहमथांभ
सि मत्स्यसंगात्पंचाशदासमुत पंचसहस्रसर्गः नांतं व्रजाम्युभयकृत्यमनोरथानां मायागु
णैर्हृतमतिर्विषयेऽर्थभावः ५२ एवं वसन्गृहे कालं विरक्तो न्यासमास्थितः वनं जगामानु
ययुस्तत्पत्न्यः पतिदेवताः ५३ तत्र तप्त्वा तपस्तीक्ष्णमात्मकर्षणमात्मवान् सहैवाग्निभिरा
त्मानं युयोज परमात्मनि ५४ ताः स्वपत्युर्महाराज निरीक्ष्याध्यात्मिकीं गतिं अन्वीयुस्तत्प्रभा
वेन अग्निं शांतमिवार्चिषः ५५ इति श्रीभागवते नवमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ६

णोत्पत्तेः उभयकृत्यानि ऐहिकपारत्रिकाणि कर्माणि तद्विषयाणां मनोरथानामर्थभावः अर्थबुद्धि
मान् ५२ न्यासो प्रसंगात्यागः एव वानप्रस्थधर्म इत्यर्थः ५३ ५४ आध्यात्मिकीं गतिं ब्रह्मणि लयं ५५ १८

श्रीभागवतटीकायां ९

18 A

मांधाता स्वयं यः प्रोक्तः सममेयवर्गीयेते पुरुकुत्सस्य चाव्याख्याने दशीं रंदस्य चोनवम १ पुत्रप्रवरः पुत्रश्रेष्ठः सपि
तामहेन पुत्र वनाश्वेन प्रहूतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः अनपत्यस्य मांधाता प्रवर्गयोवन्त तन्स्तानः अंबरीषस्तनः २ एते
पुत्रनाश्व वरीष हारीता मांधातृगोत्रस्य प्रवराः अवांतरविशेषः प्रवर्तकाः यद्वा यौवनाश्वविशेषणानि पिता
महेन मांधात्रा मरुद्भार्थ्ये यवर्गे प्रहूतः मांधाता प्रवर्गा येषां ते इमे अंबरीषयौवनाश्वहारीताः तथा।

शुक उवाच मांधातृपुत्रप्रवरो योऽम्बरीषप्रकीर्तितः पितामहेन प्रहूतो यौवनाश्वस्ततस्ततः
१ हारीतस्तस्य पुत्रोऽभून्मांधातृप्रवरा इमे नर्मदाभ्रातृभिर्दत्ता पुरुकुत्साय योरगैः २ तया स।
सा तैर्नीता रसातलं गंधर्वानवधीत्तत्र वध्यान्वै विसर्जिताः किं पृच्छ ३ नागाल्लब्धव
रः सर्पादभयं स्मरतामिदं त्रसदस्युः पौरुकुत्सो येनेरण्यस्य देहकृत ४
दोस्वतायनः हरितकृत
पितामहमेघ्मावा नामागिरस्यावरीषयौवनाश्वेति मांधातुरश्च क्वेति सूर्यवंशीयो गिरसं मांधात्रावरी
षयौवनाश्वेति पुत्रकुत्सवेकस्य पितामाता दातावंतस्य प्रभावविवाहं चाहउ गोभ्रातृभिर्दत्ता यानर्मदा
२ तयावध्यान्वधाहीन् ३ सच पुरुकुत्सो नागाल्लब्धवरोभूत् वरमाह इदं नर्मदायारसातल य
नारिकं स्मरतामसर्पादभयमिति देहकृत पितावसदस्योः सुतोनरण्य इति ५ ॥

भा॰ टी॰ हरि॰ ३९ 19

श्वः शंकुवरद्वद्धः स्वदेहेन बेरोषाय स्यामो त्रिशंकुः तदुक्तं हरिवंशे पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्येव धे
नवा अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रम इति ५ परिणीयमानविप्रकन्याहरणात्क्रुद्धस्य गु
रोः पितुः शापात् कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा प्रभावेन ६ तेनैव कौशिकेन ७ पतितोऽः।
मात्रीवकयोः विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन हरिश्चन्द्रस्य सर्वस्वमपहृत्य पातयामास तच्छ्रुत्वा
हर्षं सत्यव्रतस्त्वेन तस्मात् दक्षिणोयां चिन्तेवधनः तस्य सत्यव्रतः पुत्रस्त्रिशंकुरिति विश्रुतः ४ शा
नत्वं गुरोस्तस्य शापाद्गुरोः कौशिकतेजसा सशरीरो गतः स्वर्गं स्यापि दिवि दृश्यते ६ पा
तितो वीर्यमास्थैवैतस्मिन्नेव तस्मिन्तितो बलात् त्रैशंकवो हरिश्चन्द्रो विश्वामित्रवसिष्ठयोः यन्निमि
त्तमभूद्युद्धं पतितोऽणवद्वावार्षिकं ८ सोऽनपत्यो विषण्णात्मा नारदस्योपदेशतः वरुणं शरणं
यातः पुत्रो मे जायतां प्रभो ९ यदि वीरो महाराज तेनैव त्वां यजे इति तथेति वरुणेनास्य
क्रुपितो वसिष्ठो विश्वामित्रं त्वमाडी भवेति शशाप तयोश्च युद्धम पुत्रो जातः सुतो रोहितः १०
भूदिति प्रसिद्धं हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजापुत्र आसेत्यादिश्रुतेः प्रसिद्धं ८ हरिश्चन्द्रस्य चरी
तेमा हे सोऽनपत्य इति यावत्स मामभिवारुणाय यातस्तदा ह पुत्रो मे जायेतेति ९ यदि मे पुत्रो जायेत तेन
हि तेनैव पशुना त्वां यजामीति भाषया तथेत्युक्तवता वरुणेन निमित्तेनास्य रोहितो नाम पु

श्री हरि

19 A

जातेपुत्रेसवरुणोजातःसनोमामनेनेतियजस्वेत्यब्रवीत् यदापशुर्निर्दशः निर्गतदशाहदिवसःस्यादित्यत्र
सराजाब्रवीदित्यनुषंगः ११ १४ राजन् हे वरुण राजन्यःपशुर्यदासान्नाहिकवचसंवर्थादिः संग्राम
जातःपुत्रस्तेनेनेनमांयजस्वेतिसोब्रवीत् यदापशुर्निर्दशःस्यादथमेध्योभवेदिति ११ निर्दशे
तस्मिन्नागत्ययजस्वेत्याहसोब्रवीत् दन्तापशोर्यदाजायेरन्नथमेध्योभवेदिति १२ जातादन्तायज
स्वेतिसप्रत्याहायसोब्रवीत् यदापतेन्त्यस्यदन्ताअथमेध्योभवेदिति १३ पशोर्न्निपतितादन्ताय
जस्वेत्याहसोब्रवीत् यदापशोःपुनर्दन्ताजायन्तेथपशोःशुचिः १४ पुनर्जातायजस्वेतिसप्र
त्याहायसोब्रवीत् सान्नाहिकोयदाराजन्राजन्योथपशुःशुचिः १५ इतिपुत्रानुरागेणस्नेह
यंत्रितचेतसा कालंवंचयतातेन तमुक्तोदेवस्तमैत्तत १६ रोहितस्तमभिज्ञायपितुःकर्मचि
कीर्षितं प्राणप्रेप्सुर्धनुःपाणिररण्यंप्रत्यपद्यत १७ पितरंवरुणग्रस्तंश्रुत्वाजातमहोदरं रो
हितोग्राममेयाय तमिंद्रःप्रत्यषेधत १८ भूमेःपर्यटनंपुण्यंतीर्थक्षेत्रनिषेवणं रोहितायादिशच्छ गौः८
समर्थः १९ अथयतदाशुविरित्येवंतेनकालंवंचयताराजाउक्तः \ शक्रःसोप्यरण्येवसत्समां २१
प्रार्थितोवरुणः ततकालश्रेत्येततेन्यर्थः २१ चिकीर्षितमात्मनायपशुनावरुणायजनं २ ततो
सक्तुपितेनवरुणेनयस्मं अतएवजातेनमहउदरंयस्य तंपितरंश्रुत्वा २८ समाः वर्षमेके २९ ॥

भा॰ न॰ द्वितीयेवर्षेच्छ्रेत्त्रम्भेत्याभ्येत्यनेत्थैवंतंप्रत्यषेपत किंचित्किंविदाद २॰ वरुणेनसुतःसुदंस्यस्यमदन्त
टी॰ कथायस्यमः श्वात्मवान्तमदग्निरथ्वर्युरभूत २३ वसिष्ठोब्रह्माभूत आयास्योमुनिःसामगउद्गाताभू
२॰

20 एवंद्वितीयेतृतीयेचचतुर्थेपंचमेतथा अभ्येत्याभ्येत्यस्यविरोविप्रोभूत्वाद्वरद्वा २॰
षष्ठेसंवत्सरेतत्रचरित्वारोहितःपुरी उपव्रजन्नजीगर्तांदकौणात्मध्यमसुतं २२ सु
नःशेफपशुंपित्रेप्रदायसमवेदत ततःपुरुषमेधेनहरिश्चंद्रोमहायशाः २२ सुतो
दरोयजदेवान्वरुणादीन्मरुत्कया विश्वामित्रोभवत्तस्मिन्होताचाध्वर्युरात्मवान्
२३ जमदग्निरभूद्ब्रह्मावसिष्ठोपाध्यसामगाः तेभ्योतुष्टोददौविंदुःशातकौभमयंवरा
यं २४ सुनःशेफस्यमाहात्म्यमुपरिष्टात्प्रवक्ष्यते सत्यसारंधृतिंदृष्ट्वासभार्यस्यच भू
पतेः २५ विश्वामित्रोभृशंप्रीतोददावविहतांगतिं मनःपृथिव्यांतामद्भिस्तेजसावायो
निलेनतत २६ खिवायुधारयंस्त्वभूतादौतंमहात्मनि तस्मिन्ज्ञानकलांध्यात्वातया
र्दिवर्षः २५ उपरिष्टानविश्वामित्रमस्तास्यानप्रसंगेच यविहतांगतिं \ ज्ञानंविनिर्दहन २७
ज्ञानेनामेवगतिमाह द्वाभ्या मनःपृथिव्याधारयन २८ ज्ञानकलांध्यात्वा तयाज्ञानंविनिर्द २॰

20 A

तोचहित्वामुक्तामुक्तबंधनस्तस्माविततन्वयः मनोमूलोहिसंसारः मनस्त्वात्रमयंजगत्रमयंहिसोमूमनः
तिस्कृतेः तेनाचशत्रूत्वात्वायाश्रयिष्यामि मनोधारयन् एकीकुर्वन्नाश्रयिष्यामिद्रिरेकीकुर्वनप्रपस्लेज
सानेजेजोनिलेनंतचभूताद्मिंटकारमहात्मनिमहत्तत्वंतस्मिन्विषयाकारत्यावंत्यज्ञानफलाज्ञाना
शमात्मतत्वेनध्यानात्तानयाध्यानचूलिरूपया आत्मावरकमज्ञानविनिर्दहन् निर्वाणसुखसंविदा

हितानोस्वेनभावेननिर्वाणसुखमेवविदा अनिर्देश्यप्रतर्क्येणानस्योर्विध्वस्तबंधनः २८ इति
श्रीभागवतेनवमस्कंधेसप्तमोध्यायः ७ शुकउवाच हरितोरोहितसुतश्चंपस्तस्माद्विनि
र्मिता चंपापुरीसुदेवोतोविजयोयस्यचात्मजः १ भारुकस्तत्सुतस्तस्माद्वृकस्तस्यापिवा म२१
हुकः सोरिभिर्हृतभूराज्यासभार्योवनमाविशत् २ वृद्धतंपंचतांप्राप्तंमहिष्यनुमरिष्यती
और्वेणजानतात्मानंप्रजावंतंनिवारिता ३ आज्ञायास्यैसपत्नीभिर्गरोदत्तोध्सासह सहजे
नोचहित्वामुक्तबंधनः मनअनिर्देश्येनाप्रतर्क्येणस्वेनभा नैवंसजातः सगराख्योमहायशाः ४
वेनस्वसुखरूपेणानस्योः २८ इतिनवमेसप्तमः ७ अष्टमेरोहितस्योक्तोवंशोयत्राभवत्रृपः सगरःकपि रि
लांतपादिर्दग्धायस्यसुतानवः १ चंपस्तस्माद्धृयेन चंपापुरीविनिर्मिता अतःचंपात्सुदेवः २ हेताश्रु
रेसुश्च २ और्वेणक्षषिणा आत्मानंदेहप्रजावंतसगर्भं ३ गरोविषंतेनगरेणसहैवजाता ४ ॥

भा॰ न॰ ६ गुरुवाक्येनमृत्युंचैनेनकांश्चिदर्द्धान्वविकृतवेषिणश्चक्रेनदेवाद मुंडान्विति मुक्तकेशानर्द्धमुंडि
टी॰ तांश्च ६ और्वोपदिष्टोयोगउपायः तेनात्मानमीश्वरंवासुदेवमजयत ८ तस्यहेमार्थे सुमतिः केशिनी

२१ सगरश्चक्रवर्त्यासीत्सागरोयत्सुतैः कृतः यस्तालजंघान्यवनान्शकान्हैहयबर्ब्बरान् ५
21 नावधीद्गुरुवाक्येन चक्रेविकृतवेषिणः मुंडाश्मश्रुधरान्कांश्चिन्मुक्तकेशार्द्धमुंडितान् ६
अनंतर्वाससः कांश्चिदबहिर्वाससोपरान् सोश्वमेधैरयजतसर्ववेदसुरात्मकं ७ और्वो
पदिष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्वरम् तस्योत्सृष्टंपशुंयज्ञे जहाराश्वंपुरंदरः ८ सुमत्यास्तन
यादृप्ताः पितुरादेशकारिणः हयमन्वेषमाणास्तेसमंतान्न्यखनन्महीं ९ प्रागुदीच्यांदि
शिहयंददृशुः कपिलांतिके एषवाजिहरश्चौरआस्तेमीलितलोचनः १० हन्यतांहन्यतांपा
पइतिषष्टिसहस्रिणः उदायुधाअभिययुरुन्मिमेषतदामुनिः ११ स्वशरीराग्निनातावन्महे
न्द्रहृतचेतसः महद्व्यतिक्रमहताभस्मसादभवन्क्षणात् १२

चतत्रसुमत्याः पुत्राणांप्रभावंमृत्युंचाह हयमितिषड्भिः ९ एषवाजिहरइति १० उवंतो ॥ २१
भिययुः षष्टिसहस्राणिपरिच्छेदकतयासंतियेषांउन्मेषलोचनोन्मीलनंचकार ११ १२ ॥

21 A

केचित्कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वर्णयंति तन्निराकरोति नेति कुत इत्यत आह सत्त्वधामनि शुद्ध
सत्त्वमूर्तौ जगतः पवित्रशुद्धिकरस्त्वात्मा यस्य तस्मिन् कथं विभाव्यते असंभावनया इत्यर्थः दृष्टांतः भुवो रजः
खे कथं संभाव्यते इति १३ किंचायस्येति येन ईरिता प्रवर्तिता तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य कथं पृथङ्मतिः अ
मित्रादिभेदः दृष्टिः १४ तदेवं समत्याः पुत्रेषु भस्मं तेषु केशिन्याः पौत्रोंऽशुमान् समानीतः पितृव्योद्धरणा

न साधुवादो मुनिकोपभर्जिता नृपेंद्रपुत्रा इति सत्त्वधामनि कथं तमो रोषमयं विभाव्यते जग
त्पवित्रात्मनि खे रजो भुवः १३ यस्येरिता सांख्यमयी दृढेह नौर्यया मुमुक्षुस्तरते दुरत्ययं भवा
र्णवं मृत्युपथं विपश्चितः परात्मभूतस्य कथं पृथङ्मतिः १४ योऽसमंजस इत्युक्तः स केशिन्या
नृपात्मजः तस्य पुत्रोंऽशुमान्नाम पितामहहिते रतः १५ असमंजस आत्मानं दर्शयन्नसमं
जसं जातिस्मरः पुरा संगाद्योगी योगाद्विचालितः १६ आचरन्गर्हितं लोके ज्ञातीनां कर्म वि
प्रियं सरय्वां क्रीडतो बालान्प्रास्यदुद्वेजयञ्जनं १७

प्रयत्नकृत इति दर्शी पितरमाह योऽसमंजस
इत्युक्तः केवलमसंतैः वस्तुतस्तु समंजस एव स केशिन्याः सुतः तेन जनत्वमिव प्रतीतं वाचयति तस्य
वत्स्वरूपस्यात्मनात्मजातः १५ तस्य कथामाह असमंजसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी सन् संगाद्धेतोः योगा
द्विकंपितो विचालितः १६ अतः इदानीं जातिस्मरः सन् संगपरिहाराय जनमुद्वेजयन् लोके गर्हितं ज्ञा
तीनां च विप्रियं कर्माचरन् क्रीडतो बालान् सरय्वां प्रास्यन् प्राक्षिपदिति द्वयोरन्वयः १७

ना नृ

भा.९. एवंविधं वृत्तं कर्म येषां ते तथा ॥ १८ ॥ १९ पितृव्यखातोऽनुपथः पंथाः तेन योऽभस्मानि भस्मसमीपे २० २१ अजना
टी. नैतावजानंतोऽप्यनुकंप्या वयं त्विति तत्राह न पश्यति त्वां परमात्मनोऽजन इति अजनः अजः ब्रह्मापि त्व
२२ मद्यापि न पश्यति न च बुध्यते कथंभूतं त्वं आत्मनात्मन्यवस्थानात्परं परमेश्वरं केवलैः तैस्तु भिः समाधियुक्तिभिः स
माधिना विमृश्य परोक्षं न पश्यति युक्तिभिः परोक्षमपि सम्यग् न बुध्यत इत्यर्थः अपरे अर्वाचीना

22

एवं वृत्तः परित्यक्तः पित्रा स्नेहमपोह्य वै योगैश्वर्येण बालांस्तान् दर्शयित्वा ततो ययौ
१८ अयोध्यावासिनः सर्वे बालकान् पुनरागतान् दृष्ट्वा विसिस्मिरे राजन् राजा चाप्यन्व
तप्यत १९ अंशुमांश्चोदितो राज्ञा तुरगान्वेषणे ययौ पितृव्यखातानुपथं भस्मा
न्ति ददृशे हयं २० तत्रासीनं मुनिं वीक्ष्य कपिलाख्यमधोक्षजं अस्तौत्समाहितमनाः
प्रांजलिः प्रणतो महान् २१ अंशुमानुवाच न पश्यति त्वां परमात्मनोऽजनो न बुध्यते
द्यापि समाधियुक्तिभिः कुतोऽपरे तस्य मनःशरीरधीविसर्गसृष्टा वयमप्रकाशाः २२

स्तु कुतस्त्वां पश्येयुः अर्वाचीनत्वे हेतुः तस्य ब्रह्मणः मनःशरीरधीभिः सत्त्वतमोरजःकार्याणि
ताभिर्ये विविधा देवतिर्यङ्नराणां सर्गाः तेषु सृष्टा नतरां पि वयमप्रकाशाः अज्ञाः कुतः पश्याम इत्य। २२

22A

अपरे तर्हि किं पश्यंतीत्यत आह ये देहभाजस्ते स्वस्मिन् समष्टिरूपे स्थितमपि त्वां न विदुः किं तु गुणानेव विपश्यं
ति अथवा तद्गुणानपि अपि तत्त्वमेव पश्यंति यतस्त्रिगुणा बुद्धिरेव प्रधानं येषां अतो बहिरेव प्रका
शो ज्ञानं येषां बुद्धिपरतंत्रतया जाग्रत्स्वप्नयोर्विषयान् पश्यंति सुषुप्तौ तम एव केवलं न तु निर्गुणं
त्वां जानंतीति सर्वत्र हेतुः यतः पुनः यस्य तव मायया विमोहितचेतसो येषां ते २३ तथाप्यहं विचारे

ये देहभाजस्त्रिगुणप्रधाना गुणान्विपश्यंत्युत वा तमश्च । यन्मायया मोहितचे
तसस्त्वां विदुः स्वसंस्थं न बहिःप्रकाशाः २३ तं त्वामहं ज्ञानघनं स्वभावप्रध्वस्त
मायागुणभेदमोहैः सनंदनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यं कथं विमूढः परिभावयामि
२४

णं करिष्यामीति चेत्तत्राह तं त्वामहं विमूढः कथं विभावयामि विचारयामि कथंभूतं ज्ञानघनं स्व
रूपज्ञानमूर्तिं स्वत एव प्रध्वस्तो मायागुणनिमित्तो भेदमोहो येषां तैर्विभाव्यं विचिंत्यं अयं भावः
ज्ञानघनत्वात्त्वविषयत्वं विचारविषयत्वेपि मायागुणैरभिभूतोहं न विचारे समर्थ इति २४ ॥ ॥

भा॰ त॰ तस्मान्हे प्रशांतत्वं गुणापुरुषकेवलननामेत्यन्वयः गुणापुरुषत्वे हेतुः माययागुणैः कर्मणि
टी॰ विश्वसृष्ट्यादीनि लिंगानि च ब्रह्मादिरूपाणि यस्य ते प्रशांतत्वे हेतुः सदसच्छब्दाकार्यकारणाभ्यां गुण
पापभ्यां वा विमुक्त अतः अनामरूप न तत्कृतनामरूपमन्य किंतु ज्ञानोपदेशाय गृहीतः प्रकटितो
२२ देहः शुद्धसत्वमूर्तिर्येन तं यद्वा हे प्रशांतमायेति हे अगुणेति संबोध्यः कर्मसृष्ट्यादिकार्यलिंगानि

23

प्रशांतमायागुणकर्मलिंगमनामरूपं सदसद्विमुक्तं ज्ञानोपदेशाय गृहीतदेहं नमामहे त्वां
पुरुषं पुराणं २५ त्वन्मायारचिते लोके वस्तुबुद्ध्या गृहादिषु भ्रमंति कामलोभेर्ष्यामोहवि
भ्रांतचेतसः २६ अद्य नः सर्वभूतात्मन् कामकर्मेंद्रियाशयः मोहपाशो दृढश्छिन्नो भग
वंस्तव दर्शनात् २७ इत्थं गीतानुभावस्तं भगवान्कपिलो मुनिः अंशुमंतमुवाचेदम
नुगृह्य धिया नृप २८ ॥

यस्यैतनियोज्यं यद्वा प्रशांतमायागुणात्कर्मयोयस्मिन्नित्येकमेव
पदं २५ स्वभोग्यबुद्ध्या चेतन्मायेतिहाभ्यां कामादिभिर्विभ्रांतानि चेतांसि येषां ते इमे सर्वे गृहादि
षु भ्रमंति २६ हे सर्वभूतात्मन् अस्माकं त्वत्कृपयैव अद्यदिनात् तव दर्शनाद् अतिदृढोपि मोहमयः पा
शः छिन्नः कथंभूतः कामादीनामाशयः आश्रयः त्वत्प्रसादेन कृतार्थोस्मीत्यर्थः २७ २८ ॥० २२

वंश्यैर्लब्धापिसाकांतेभयाद इमेचेति २९ परिक्रमेतिशुकोक्तिः ३० इतिभावार्थेनवमेऽष्टमः ८ नव
मेंऽशुमतोनवमः खेद्धभावधिवर्ण्यते गंगांभूतलमानिन्येयस्मात्पौत्रोभगीरथः १ यथासगरःपौत्राय
राज्यंदत्वातपसेययौ तथांशुमानस्वपुत्रस्यराज्यंदत्वामहांततपसेययौइतिचकारस्यार्थः नाशक्नोत्तदा।

श्रीभगवानुवाच अश्वोपनीयतांवत्सपितामहपशुस्तवः इमेचपितरोदग्धागंगाम्भोर्हंतिने
तरत् २९ तंपरिक्रम्यशिरसाप्रसाद्यहयमानयत् सगरस्तेनपशुनाक्रतुशेषंसमापयत् ३०
राज्यमंशुमतेन्यस्यनिस्पृहोमुक्तबंधनः और्वोपदिष्टमार्गेणलेभेगतिमनुत्तमां ३१ इतिश्री
भागवतेनवमस्कंधेऽष्टमोध्यायः ८ शुकउवाच अंशुमांश्चतपस्तेपेगंगानयनकाम्यया
कालंमहांतंनाशक्नोत्ततःकालेनसंस्थितः १ दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तःकालमेयिवान्
भगीरथस्तस्यपुत्रस्तेपेससुमहत्तपः २ दर्शयामासतंदेवीप्रसन्नावरदास्मिते इत्युक्तःस्वमभि
प्रायंशशंसावनतोनृपः ३ कोपिधारयितावेगंपतंत्यामेमहीतले अन्यथाभूतलंभित्वानृप
यास्येरसातले ४

गंगामानेतुमितिशेषः संस्थितः मृतः २ कालंमृत्युमेयिवान् प्राप्तवान्
नप्रत्याख्यातदर्शयामासतेवरदास्मीतिगंगयोक्तः सन्स्वमभिप्रायंशशंसवेगोद्धरणंयाचांकथयामासतुः
३ अहंवेगंकोपिधारयितानास्तितर्ह्यामेवेगंधारयिता यास्यामीति ४ ॥ ० ॥

भा॰ ९॰ किंच ग्राम्यंजनितालयेश्चितिनवोपायोविचिंत्यतां ५ हरंतिहरीश्चितिग्रंत्रभिनंतीत्यःचभित ६ आत्मा
टी॰ कथंभूतः यस्मिन्निदंविश्वमोतंग्रथितं उर्ध्वंतंतुषुप्रोतंशाटीवपट्टइवप्रोतंचतिर्यक्तंतुषुपट्टइव अस्मेसर्वा

२५ किंचाहंभुवंनयास्येनरामय्यामृजंत्यघं मृजामितदघंकुत्रराजंस्तत्रविचिंत्यतां ५ भगीरथ
24 उवाच साधवोन्यासिनःशांताब्रह्मिष्ठालोकपावनाः हरंत्यघंतेंगसंगात्तेष्वास्तेह्यघभिद्ध
रिः ६ धारयिष्यतितेवेगंरुद्रस्त्वात्माशरीरिणां यस्मिन्नोतमिदंप्रोतंविश्वंशाटीवतंतुषु
७ इत्युक्त्वासनृपोदेवंतपसातोषयच्छिवं कालेनाल्पीयसाराजंस्तस्येशःसमतुष्यत ८
तथेतिराज्ञाभिहितंसर्वलोकहितःशिवः दधारावहितोगंगांपादपूतजलांहरेः ९ भ
गीरथःसराजर्षिर्निन्येभुवनपावनीं यत्रस्वपितॄणांदेहाभस्मीभूताःस्मशेरते १० रथे
नवायुवेगेनप्रयांतमनुधावती देशान्पुनंतीनिर्दग्धानासिंचत्सगरात्मजान् ११

धारः उहंगंधारयिष्यतीत्यर्थः ७ इतिएवंगंगामुक्त्वा तच्छ्रुत्वेतिपाठेश्रावयित्वेत्यर्थः ८ राज्ञा २५
भिहितं तथेत्यंगीकृत्यहरेः पादेनपूतजलंयस्याः ९ १० ११ ॥ ॥ ०

24A

अथ गंगामाहात्म्यमाह यस्याजलस्पर्शमात्रेणतत्र केवलंदेहभस्मभिरेवनसाक्षादङ्गानिस्पृष्टेन
दंडेनहतास्तापि तांस्महृष्टयामेवेतिविशेषः १२ तत्स्पर्शंपचयति भस्मीभूतेनाङ्गेनयःसंगःतेन १३ १४

यज्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदंडहता अपि सगरात्मजा दिवंजग्मुः केवलंदेहभस्मभिः १२ भस्मी
भूतांगसंगेन स्वर्याताःसगरात्मजाः किंपुनःश्रद्धयादेवींयेसेवंतेधृतव्रताः १३ नह्येतत्प
रमाश्चर्यंस्वर्धुन्यायदिहोदितं अनंतचरणांभोजप्रसूतायाभवच्छिदः १४ सन्निवेश्यम
नोयस्मिन्श्रद्धयामुनयोऽमलाः त्रैगुण्यंदुस्त्यजंहित्वासद्योयातास्तदात्मतां १५ श्रुतोभगी
रथाज्जज्ञेतस्यनाभःपरोऽभवत् सिंधुद्वीपस्ततस्तस्मादयुतायुस्ततोऽभवत् १६ ऋतुपर्णोन
लसखोयोऽश्वविद्यामयान्नलात् दत्वाक्षहृदयंचास्मैसर्वकामस्तुतत्सुतः १७ ततःसुदासस्त
त्सुतोदमयंतीपतिर्नृपः आहुर्मित्रसहंयंवैकल्माषांघ्रिमुतक्वचित् १८ वसिष्ठशापाद्रक्षो
ऽभूदनपत्यःस्वकर्मणा राजोवाच किंनिमित्तोगुरोःशापःसौदासस्यमहात्मनः एतद्वेदितु
मिच्छामःकथ्यतांनरहोयदि १९

अनंतस्यविशेषणांसन्निवेश्येति त्रैगुण्यंदेहसंबंधः १५
ततस्तस्मात्तोरयान्नाभः तस्मात्तः ऋतुपर्णाख्यसुतः १७ तस्मात्तःसौदासः १८ नरदः नरदृष्टः १९ ॥
यंमित्रसहंकल्माषपादंवाकुत्रचित्आरोग्यमाहुर्वसिष्ठशापादिति।

भा०न० मृगयांचरन्कंचिद्रक्षोहतंजघान तस्यभ्रातरंमुमोच २० सभ्राताघंप्रतिनिर्हर्तुं सूदःपाचकःतद्रूपधरः
टी० सन्राज्ञोगृहेवर्तमानः २१ अभक्ष्यमंजसाविलोक्य एवंनरमांसव्यवहारेण २२ वसिष्ठएवेनशापं
द्वादशवार्षिकंचक्रे २३ रुशतीर्नीताअपः स्वपादयोर्जहौनान्यत्र तत्रहेतुः दिशइति अनेनमि
२५

25

शुकउवाच सौदासोमृगयांकिंचित्चरन्रक्षोजघानह मुमोचभ्रातरंसोथगतःप्रति
चिकीर्षया २० संचिंतयन्नघंराज्ञः सूदरूपधरोगृहे गुरवेभोक्तुकामायपक्त्वानिन्येनरा
मिषं २१ परिवेक्ष्यमाणंभगवान्विलोक्याभक्ष्यमंजसा राजानमशपत्क्रुद्धोरक्षोह्येवंभ
विष्यसि २२ रक्षःकृतंतद्विदित्वाचक्रेद्वादशवार्षिकं सोप्यपोंजलिनादायगुरुंशप्तुंसमु
द्यतः २३ वारितोमदयंत्यापोरुशतीःपादयोर्जहौ दिशःखमवनिंसर्वंपश्यन्जीवमयंनृपः
२४ राक्षसंभावमापन्नःपादेकल्माषतांगतः व्यवायकालेददृशेवनौकौदंपतीद्विजौ २५

त्रसरेणुत्वमपिदर्शितंमित्रसहस्यवाचः सद्भावात् २४ तदेवंशापद्वयेनकल्माषांघ्रित्वेकारणमुक्त्वास्व
कर्मणानपत्यइतियदुक्तंतत्प्रपंचयति व्यवायकालइत्यादिना कर्मणाअप्रजइत्यनेन वनमो २५
कोनिवासोययोस्तौ २५ ॥ ॥ ७ ॥

25A

प्रकृतार्थं वन दीनवत २६ प्रकृतार्थं प्रसमामरति २७ सर्वभूतानामात्मेति भावनया २८ आराधयित्
मिच्छन यद्वा सर्वभूतानामात्मभावेन भूतेषु स्थितमपि गुणैरनर्हितं तत्र ह्मेति संवधः पार्वतोनरैनर्हितः

तथा तैर्जनगरेदेविश्रेतस्त्वमाहाकृतार्थवत् न भवानराजसोमाताद्विलासूणां महाशयः २६
दूमं यत्वा पतिर्वीरनाथ मे कन्तं मरेहमि देहेमे पन्यकामाय प्रकृतार्थे पतिष्ठिजम् २७ देहो।
यमानुषोराजन्मानुषस्याविलार्थदः तस्मात्स्वयवधोवीरसर्वार्थवधऽच्यते २८ एषहिब्र
ह्मणोविदुषस्तपःशीलगुणान्वितः आराधयितुं ब्रह्मसदापुरुषसंस्तितेन २९ सर्वभूतात्म।
भावेन भूतेषु नर्हितगुणैः सोयं ब्रह्मर्षिवर्यस्त्वराजर्षिप्रवरो विभुः ३० कथमर्हतिधर्मत
वधपितुरिवात्मजः तस्मात्साधोरपापस्य भूतस्य ब्रह्मवादिनः ३१ कथं वधं यथावत्मोर्मन्य
तेसत्पतोभवान् १ यथ यक्रियते भत्स्य स्वर्हिमात्वादरवेतः न जीविष्ये विना येन त्वाणां च मृतक

सोयमित्युत्तरेणान्वयः ३ भ्रातास्य ग्रेवियस्य गर्भस्य सतः इतिवावस्तोगोप्सतामतो \ यया ३२
भवान वधं कथं साधु मन्यत इत्यर्थः ३१ ह्याणमपि येन विना न जीविष्यामि सोयं यदि भत्यः क्रि
यते नर्हिम्रतकयया मृतप्राय मोपवभत्य ३२ ॥०

भा॰न॰ दिधिषुंगर्भाधानकर्त्तारं ३४ अथानातप्रकृतप्रत्तमृत्युमेयादर्शिनः ३५ ३० तदेवंकर्मणाम्प्रजः ३२
टी॰ प्रविशत् इत्यारेत्यर्थः नव्याजायत नप्रसूयत अतोवसिष्ठएवतस्याउदरमश्मना जघ्नान तसउत्पन्नः

२८ एवंकर्मणामधिप्राणाविलपंत्याम्प्रनायवत् व्याघ्रःपशुमिवावादंतोदासःशापमोहितः
26 ३३ ब्राह्मणीवीत्यदिधिषुपुरुषादेनमहितं शोचंत्यामानमुर्वीशमशापकृपितासती ३४
यस्मात्त्वममहितःपापकामार्त्तायाःपतिस्त्वया नवापिमृत्युराधानादकृतप्रत्तदर्शिनः
३५ एवंमित्रसहंशप्त्वापतिलोकपरायणा तदस्थीनिसमिद्धेग्नौप्रास्यभर्त्तुर्गतिंगता
३६ विमुक्तोपोहाद्दयाह्वातेमैथुनायसमुद्यतः विज्ञायब्राह्मणीशापंमहीशःसन्निवारितः
३७ ततऊर्ध्वमसतत्याजस्त्रीसुखंकर्मणाप्रजः वसिष्ठस्तदनुज्ञातोमदयंत्यांप्रजामथात ३८
सोवैसप्तसमागर्भंप्रविष्टेनव्यजायत जघ्नेश्मनोदरंतस्याःसोश्मकस्तेनकथ्यते ३९ अ।
श्मकान्मूलकोजज्ञेयःस्त्रीभिःपरिरक्षितः नारीकवचइत्युक्तोनिःक्षत्रेमूलकोभवत् ४०

सतोऽश्मकः ३९ स्त्रीभिःसर्वेयपरशुरामात्परिरक्षितः अतोनारीकवचमित्युक्तः निःक्षत्रेसतिक्षत्रवं २८
शस्यमूलमभवत् अतोमूलकइतिचोक्तः ४० ॥

26 A

५१ प्रसन्नैर्दैवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते रघुसिंहेनोक्तं प्रथमं तावत् समागत कथ्यतामिति दैवैश्चोक्तं मुहूर्त्तमात्र
मितितत् ज्ञात्वा दैवैर्दत्तेन विमानेन गत्वा स्वपुरमेष्यामि सद्यः ५२ एतद्देवस्य साधनं त्वं तस्मात् स्मरणं पूर्वकं
तत्कृतेन निश्चयेन दर्शयति नेति समभिः कुलदेवान् ब्रह्मकुलात् सकाशात् मे प्राणाद्यो नाति।

ततो रघुराय स्तस्मात् पुत्रपेल विलम्बतः प्राणा विस्मय संदोयस्य वड्डागस्य चक्रवर्त्ति भूत ५१ यो
दैवैरर्थितो दैत्यान् वधी युधि दुर्जयः मुहूर्त्तमात्रं तां ल्वेत्य स्वपुरं संप्रत्ययमनः ५२ नमे ब्रह्म
कुलात्प्राणाः कुलदेवाश्च चात्मजाः न प्रियो न महीराज्यं न दाराश्चाति वल्लभाः ५३ नावाल्पे
पि मतिर्मेऽद्य समथर्मे रमते क्वचित् नापश्यमनन्तमस्मा लोकादन्यत् किंचन वल्लभे ५४ दैवैः का
मवरोदत्तो महाविभुवनेश्वरैः न वृणोमि न मे कामं भूत भावन भावनः ५५ ये विविक्तेन्द्रिय
धियो देवास्ते स्वहृदि स्थितं न विंदन्ति प्रियं शाश्वदात्मानं किमुतापरे ५६ ९॰

वल्लभाः नातिप्रियाः ५३ मेऽद्य मम ५४ भूतभावनो हरिस्तस्मिन्नेव भावना यस्य सोऽहं न कामं
न वृणो ५५ न तद्देवाः यद्यति विविक्तानीन्द्रियाणि धीश्च येषां ते देवा अपि ५६ ॥ ०

भा.न. अथ तस्मात्यक्त्वा स्वभावेनात्मनि दृढं गुणेषु संगं विसृज्य कर्तृभावेन हित्वा मामेवाहं प्रपद्ये ४७ अन्यथा
टी. वेदेहाद्यभिमानरूपमज्ञानं छित्वा ४८ स्वभावमेवाह यत्तदिति शून्यवत्कल्पितं वागाद्यविषयत्वा
५० त् वासुदेव इति यद्गृणंति ब्रह्मण एव भक्तानुग्रहार्थमाविःकृततनोर्वासुदेवत्वात् ४९ इति
27

अथेशमाययारचितेषु संगं गुणेषु गंधर्वपुरोपमेषु रूढं प्रकृत्यात्मनि विश्वकर्तुर्भावेन हि
त्वा तमहं प्रपद्ये ४७ इति व्यवसितो बुद्ध्या नारायणगृहीतया हित्वान्यभावमज्ञानं ततः
स्वभावमाश्रितः ४८ यत्तद्ब्रह्मपरं सूक्ष्ममशून्यं शून्यकल्पितं भगवान्वासुदेवेति यं गृ
णंति हि सात्वताः ४९ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे नवमोध्यायः ९ श्रीशुक उ
वाच खट्वांगाद्दीर्घबाहुश्च रघुस्तस्मात्पृथुश्रवाः अजस्ततो महाराजस्तस्माद्दशरथोभव
त् १ तस्यापि भगवानेष साक्षाद्ब्रह्ममयो हरिः अंशांशेन चतुर्द्धागात्पुत्रत्वं प्रार्थितः सुरैः २

श्रीभागवार्थे नवमस्कंधे नवमोध्यायः ९ दशमे प्राह खट्वांगवंशे श्रीरामसंभवं। तच्चरित्रं च वले।
के यं हत्वायोध्यागमावधिः १ खट्वांगाद्दीर्घबाहुः ऋषिभिर्वाल्मीकप्रमुखैर्भूरि वर्णितं त्व २८
यामुद्रुः स्कन्ने तथापि संक्षेपतः कथ्यमानं शृणु २ ॥ ०

27A

गेयकोटिभिराकीर्णमद्भुतरामविक्रमं ग्रथ्यायदृयतो वत्स्यत्वेकश्लोके समस्यते १ सकोशलेन्द्रः श्री
रामः नोस्मान् अवतात्पातु। कथंभूतः यो गुर्वर्थे पितुः सत्यस्य पालनार्थं त्यक्तराज्यः सन् पद्मवदतिमृदु
माराभ्यां पद्भ्यां तदेवाह प्रियायाः पाणिना पिस्पर्शेन लालितमार्गयोः ताभ्यामतिवनमचरत् इदंविदूर
रूपमनसूयी वा वाग्रनुजो लक्ष्मणस्ताभ्यां मृजिताग्रपनीता पथि रुजा मार्गश्रमो यस्य हृच्छ्रुयनख्यो वैरू
प्यात्कर्णनासिकाच्छेदहेतोः तयाप्रलोभितेन रावणेनापहृतात् प्रियेण कलत्रेण विरहेण तेन हेतुना तपि
रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः इति समस्तया तस्याञ्चरितैः राजन्नृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः स्कन्ते देवाणी
तेभूरित्वयासीतापतेर्मुद्ग्रः २ गुर्वर्थे त्यक्तराज्यो व्यचरदनुवनं पद्मपद्भ्यां प्रियायाः पाणि।
स्पर्शक्षमाभ्यां मृजितपथिरुजो यो हरीन्द्रानुजाभ्यां वैरूप्याच्छूर्पणख्याः प्रियविरहरुषारोपि
तभ्रूविजृम्भत्रस्ताब्धिबद्धसेतुः खलदववदहनः कोशलेन्द्रो वतान्नः ४ विश्वामित्राध्वरेयेन मारी
ग्रावोपितनयो भङ्क्तो विन्नेशैनैव वत्सलो \ चाग्रानिशाचराः पश्यतो लक्ष्मणस्येव दस्तानेत्रस्तपुङ्गवः
क्षितिस्मात तनसलविलापनेन वद्दुःमेतुर्ये ननतः खलासावाणदयएवं दावावनेन लस्यदहनः ४ संक्षेप
तोत्वर्णितं रामचरितं ग्रादितग्रारभ्यविस्तरेणा हविश्वाध्वरस्त्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति पश्य मित्रौ
तपवन्लक्ष्मणस्य नमधपनपेक्षैव हता इत्यर्थः यच्छ्रूषाभ्यां कोशलेन्द्रो वनादित्यनेनैव संबधः ५

घा।

श्री.न.
टी.
२८
28

यः श्रीरामः सीतास्वयंवरगेहे लोकैर्वीरालेयं समितिनोपेशं त्र्यंबकं धनुरितरयष्टिमिव लीलयैवादाय।
सज्जीकृतमारोपितविकृष्य मध्ये बभंज ३ तेनृपऽग्र्यकठिनगरीष्ठ नदारवाद्दकानां त्रिभिः शौतैरुपनीतं
वालाजस्य लीलायस्यस्य मः ९ अनुरूपाणि योग्यानि गुणशीलादीनि यस्याः तां सीतां संतापवेउरसिग्रा।
मितस्थोमानोपयानं तांश्चयंतिल्वा पथउर्भग्नमहानादध्वनि त्वमितस्य भृगुपतेर्दर्पं व्यापनयत न अपनी

योलोकवीरसमितौ यत्त्रैरेशं पुरःसीतास्वयंवरगृहे त्रिपातोपनीतम् आदाय वालगजलील
इवेक्षुयष्टिं सज्जीकृतं नृपविरूपध्वं बभंज मध्ये ९ जित्वानुरूपगुणशीलवयोगरूपां सीतामभि
याभ्रियमुरस्य मिलंत्यमानाम् मार्गे व्रजन्भृगुपतेर्व्यनयत्सुदर्पं दर्पममहीमहत्नयहिः।
राजवीनाम् ७ यः सत्यपाशपरिवीतपितुर्निदेशं स्वैरण्यस्य वापि शिरसा जगदे समार्यः
तवान् कयंसूनुतस्यत्रिः समकृत्यः राज्यश्रियं प्रणयिनः सुहृदो निवासं त्यक्त्वा ययौ वनमसू
राजवीनम्भूयामहीयोकरोतस्य ७ इदानीं गुर्वर्थं त्यक्तिश्लोकोक्तविभूतिमच्चारु यदिति कैकेय्यालु
ब्धेन राजा तद्वेहितं दास्यामि प्रतिश्रुते श्रीरामयोवराज्याभिषेकसमये तयाभरतस्य राज्यं रामस्य च व
नेवासप्रार्थिते तः तयासत्यपाशेन परिवीतस्य पितुर्निदेशं माज्ञां शिरसा जगदे ततो राज्यादिकं त्यक्त्वा
सभार्यो यस्तोऽन्यजमापिमदर्थं त्यागो दृष्टांतः मुक्तसंगा योगी असून प्राणानिवेति ८ ॥ ॥

शिवकृष्णकृतः

२८

28A

रात्संमोहाद्वाणस्य स्वस्थः सर्वाण्वनौकसो यां प्रस्मृद्ध बुद्धेः सीतां निवृत्तोः कामान्तराण्याहरतिस्म लूंफ्स्य कृतमस्य का
रमनयत् तस्याः खरत्रिशिरोदूषणप्रमुख्यो वधवो येषु तान्यश्च चतुर्दशसहस्राणि जनस्थाननतस्रपाणिग्रहम्र
लेव्यम्रमहांकौरं उपाणि यस्मात्सः प्रहरमानः कृच्छ्रं वने उवास ५ सीतायाः कथया श्रवणेन दीपितो
दुःखयोगस्यतेन मस्मनोहारिण्यतानस्मात्दीनेन सखस्या अमारदपकर्षणयोग्यस्मृष्टविसृष्टमारीचं विलोक्य

रतः समर्द्यकृतवपमश्व हृदुद्दिंतस्याः खरत्रिशिरदूषणप्रमुखं वधेन् जनेखनर्दशसहस्रमपा
रणीयं कौदंउपाणिरमानउवासकृच्छ्रम ६ सीताकथयाश्रवणादीपितदुःखयेन सृष्टवि।
लोक्यनृपतेदशाकथरेण जनेन्द्रेद्भुतेन वपुषा श्रमनोपकृष्टो मारीचमाश्रु विशिखेन ययाकृ
मृगः १० रत्नोथमेनन्वृक [illegible] वखिपिनेममंत्तेवेदेहराजदौहित्र यपयापितायो आत्मवने कृ
पाणवतप्रियया वियुक्तः स्त्रीसंगिनो गतिमिति निश्चयं एव चकार ११

जनेनानेकधेयम्रद्भुतेन वपुषो स्फर्णहरिणादेहेनोपलक्षितं अन्तएव अमलो भिन्ने नाश्रमस्लेनापकृष्टः स न्
के दत्तयगम उग्रः श्रीकृष्णः १० तत्रसुरत्नोथमेनसावणेन अममत्तमपनीतायाः प्रियया विमुक्तोप्यासास।
दुलसणेनकृपणेणवृद्धेनेचचार किमभिप्रायः सन्निति अनेन प्रकारेण स्त्रीसंगिनां दुःखोदर्का गतिः।

भा॰न॰
टी॰
२९
29

आत्मार्थं तत्कृतेन कर्मणा रावणेन सह युद्धेन हतं शंसत्कृत्यं शास्त्रीयं दहनादिकं यस्य तं जटायुषं पुनश्च व
दग्ध्वा कबन्धं यस्माद्रावणाय प्रस्थापितेन वाद्भुतात्सममहन् अथ वालिनि हते तैः कपिभिर्दयिताया गतिं बु
द्ध्वा अजभवाभ्यामर्चितावङ्घ्री यस्य स मनुजो वेलां समुद्रतीरमगादिति १२ तत्र त्रिरात्रमुपवासेन य
चितोऽपि सिन्धुर्यदा नोपस्थितः तदा यस्य रोषविभ्रमेण क्रोधलीलया विवृत्तेर्यः कटाक्षस्य या

दग्ध्वात्मकृत्यहतकृत्यमहन्कबन्धं सख्यं विधाय कपिभिर्दयितागतिं तैः बुद्ध्वाथ वालिनि हते
प्लवगेन्द्रसैन्यैर्वेलामगात्स मनुजोऽजभवार्चिताङ्घ्रिः १२ यद्रोषविभ्रमविवृत्तकटाक्षपातसम्भ्रा
न्तनक्रमकरो भयगीर्णघोषः सिंधुः शिरस्यर्हणं परिगृह्य रूपी पादारविन्दमुपगम्य बभाष एत
त् १३ न त्वां वयं जडधियो नु विदाम भूमन्कूटस्थमादिपुरुषं जगतामधीशं यत्सत्त्वतः सुरग
णा रजसः प्रजेशा मन्योश्च भूतपतयः स भवान्गुणेशः १४

तेन संभ्रान्ता नक्रा मकराश्च यस्मिन्भयेन गीर्णाः ग्रस्ताः स्वे मिलिता घोषा येन सः सिंधुः एतद्वक्ष्यमाणं च
भाषे अर्हणां सर्वोपदिकं रूपमूर्तिमान् १३ भाषणमेवाह न त्वामिति द्वाभ्याम् एतावन्त्यर्थं तत्र
निश्चितं त्वां न विदाम न जानीम इत्यर्थः इदानीं तत्तत्त्वमीशीत्याह यद्यदि सत्त्वतः वस्तेभ्यः न
त्वतो भ्यः सत्त्वादिभ्यः सुरगणादयो भवंति स भवानिति १४ ॥ ७

29A

कामं यथेष्टं जलमाक्रम्याभिप्रयाति भवन्मेदं पृथिव्यां त्रैलोक्यं रावणः पतिमाक्रन्दयति तथाप्येतत्तर्हि देवी
रथ्यापि नं बलं प्रतिबन्धकं न भवति तथापि हे सेतुं बध्नीहि तर्हि किमर्थं तेयथा सौ विस्तारयत हे वाहायेमे
नम्रपेत्य दुःकरकर्मः देवलस्य योग्यमभिमतं भूपाः स्न १५ तस्मात् कामं भिनं दुष्यवन्तं ततः सह बढ्नुति विवि।
धैरद्रीणां कूटैः शृङ्गैः सेतुं बध्नायम्पश्येमसीतान्वेषणे हनुमतेव दृष्टाः लङ्काविशान कथंभूतैः शृङ्गैः कपी।
श्वराणां करैः कंपितानि भूरुहाणां मणानि यावादीनि येषु तैः विभीषणासदृशपादुकाकैः सहविशान्

जति। कामं प्रयाति विघ्नवशः त्वमेदं त्रैलोक्यं रावणमवाप्नुहि वीरपत्नी बध्नीहि सेतुमिहत्ते यशासौ ९
सेत। विततैः पुगायेति निधिविजयिनोयमुपेत्य भूपाः १५ बद्धाद्रयौस्तुपतिर्विविधायाद्रिकूटैः सेतुं कपी
न्द्रकरकंपितभूरुहाग्रैः सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैस्त्वनीकैर्लङ्कां विभीषणादरणा विशदशदस्या
१६ सावानैरेद्ध बलरुद्धविहारकोष्ठश्री हारगोपुरसदोवलभीविटङ्का निर्भज्यमानधिषणाध्व
सुवीवारदयः प्रमुखा यो येषां तैरनीकैः १६ ततस्तपालंकानूर्णाप्रच। जदेमकंभंसृगारदकोणाज्ञकुले
लितावभूव कथंभूतावानरैनुणांबलैः रुद्धाः विहारादयो निर्भज्यमाना धिषणाद्ध्योयस्यासा न
गविहारः क्रीडास्थानं कोष्ठधान्यागारादि श्रीः कोशः हारपरदादीना गोपुरे पुरद्वारे सदः सभावल
भीप्रासादादिपृष्ठभागाग्राद्धादीनां विटंकः कपोतपालिका धिषणावेदिकादिसृगादकस्तस्त्रयः १७

कुमिविरुद्धं

भा.ट. रक्षसां निरावणाः प्रवृत्तिमिः सन्ति प्रहस्तादीनां स्थितिनो व्याप्तुम् १८ ग्रसिष्णुना हि दिग्भिर्गमोनोयान् तथा नानां
टी. एतेनां सेनां सुग्रीवादिभिः रक्षितः श्रीरामोऽभ्यगात् महत्स्वनोद्धनुमान् अतोऽजाववान् १९ तेरथ्युपते
३. रनीकपाः श्रुगदाद्याः सर्वे रावणस्य रभादिभिः पद्धत्रूथे सैन्यं ततद्धः पयाभवनितयाभिपन्यसेनाम्यद्
30 रक्षसां निमदवलोकनि कुंभकुंभ धूम्राक्षदुर्मुखविरूपाक्ष नरान्तकादीन् पुर्त्रेप्रहस्तमतिकायवि
कंपनादीन् सर्वोऽनुगानसमरिहिनोदयं कुंभकर्णं १८ नोयानथानपतनाम ग्रसिष्णुल चापप्राशष्टि
पालि खारतोमरा वज्रदुर्गो सुग्रीवलक्ष्मणमहत्स्वतनो यमाद् नीलाङ्गदहनुमाद्दिभिरन्वितो
गात् १९ तेनीकपाः रथ्युपेतरभिपत्य सर्वे द्वन्द्वयुद्धमभिमप्तिरथ्याः स्वयोधैः जघ्नुर्दुमैर्गिरिशि
रैश्च शिलाशस्त्रैः सीतामिमर्षोद्धतमपाल्यरावणेयस्मात् २० रक्षसामितिः स्ववलनष्टमवेक्ष्यस्य
ह्य्याकृष्यपानकमथ्यामिसमारयाम स्वःस्पदनेयुमतिमातलिनोपनीतेविभ्राजमानमद्वा
नत्रिशितैः शरौघैः २१
मादिभिजेत्रु कान्सीतायाश्च मिमर्शन हतंमगलयस्य रावणः देशोयेषांनात् २० स्ववलस्य नष्टिं
नाशंम वीक्ष्य रुष्टः क्रुद्धः सन्यानेकपुष्पकविमानेरथ्यवाहन श्रीराममभिससार प्रयतेस्वस्पद
नेस्वर्गस्थेरस्य रथ्यमातलिनोऽद्भुमारयिनोपनीतेद्युमति दीप्तियुक्ते विभ्राजमानमद्भुनत्त २१ ॥ ३.

30 A

देहस्पर्शात्पुरीषस्य यद्यस्मादपहृत्वा वनस्थाय ग्रामसमं तद्गृहं प्रविश्य किमपि हरति तद्वत् तस्मात्पतत्व
मस्यन्न गुप्सितस्य कर्मणः कर्त्तुर्मे यत्कालदेवा लब्धवीर्योहं फलदं ईक्षामि ग्रधर्मकर्त्तुः शुभः फलकालो
मया प्रकृतीनिवा २२ रिक्तः क्षीणपुण्यः सुकृतीविमानादिवविमानात्पुष्पकानयनादिनिवा २३ रा

रामलक्ष्मणावाह स्पर्शात्पुरीषस्य पत्रः कोनाम समतम समताः पहृताम्बवेते बालकत्वयस्य फलमद्यस्तुगुप्सि
पर तस्याहं ईक्षामि कालान्तरेव कर्त्तुर्लब्धवीर्यः २२ एवं क्षिपन्तं धनुषि संधायोत्ससर्ज बाणं सवज्रमिव
तद्धृदयं बिभेद सोऽसृग्वमन्दशमुखैर्न्यपतद्विमानाद्धाहेति जल्पति जने सुकृतीव रिक्तः २३
ततो निष्क्रम्य लंकाया यातुधान्यः सहस्रशः मंदोदर्या समं तस्मिन्प्ररुदन्त्य उपाद्रवत २४ स्वान्
स्वान्बन्धून्परिष्वज्य लक्ष्मणेषुभिरर्दितान् रुरुदुः सुस्वरं दीना घ्नन्त्य आत्मानमात्मना २५ हाहताः
स्मवयं नाथ लोकरावणरावण कं यायाच्छरणं लंका त्वद्विहीना परार्दिता २६ नवैवेदमहा
भागा भवान्कामवशंगतः तेजोनुभावं सीताया येन नीतोदशामिमां २७ कृतैषा विधवा लंका
वयं च कुलनंदन देहः कृतोऽन्नं गृध्राणामात्मा नरकहेतवे २८ ॥

तस्मिन्क्षीणे विलापमाह तत इति पंचभिः मंदं स्वल्पमुदरं यस्याः तया रावणभार्यया सह २४ २५ प
रार्दिता २६ २७ श्वगृध्राणामन्नभक्ष्यं नरकहेतवे नाकभोगाय २८ ॥

भा॰ न॰ सांपरायिकमेतद्वैदेहिकं २५ २६ आत्मनः स्वस्य संदर्शनेन यच्चाह्लादस्तेन विकसन्मुखपंकजं यस्यास्तां
टी॰ २७ यानं पुष्पकं भ्रातृभ्यां लक्ष्मणसुग्रीवाभ्यां आयुधधरत्वात्तेनापि सह देवयतो २७ २८ गोमूत्रयावकं
३१ भुक्तउवाच लंकां विभीषणाय दत्त्वा कोशलेंद्रानुमोदितः पितृमेधविधानेन यदुक्तं सांपरायिकं
31 २५ ततो ददर्श भगवानशोकवनिकाश्रमे रामां स्वविरहव्याधिशिंशिपामूलमाश्रितां २६
रामः प्रियतमां भार्यां दीनां वीक्ष्यान्वकंपत आत्मसंदर्शनाह्लादविकसन्मुखपंकजां २७ आ
रोप्यारुरुहे यानं भ्रातृभ्यां हनुमद्युतः विभीषणाय भगवान्दत्त्वा रक्षोगणेशतां २८ लंकामा
युश्च कल्पांतं ययौ चीर्णव्रतः पुरीं अवकीर्यमाणः कुसुमैर्लोकपालार्पितैः पथि उपगीय
न मानचरितः शतधृत्यादिभिर्मुदा २९ गोमूत्रयावकं श्रुत्वा भ्रातरं वल्कलांबरं महाकारुणिको
तप्यज्जटिलं स्थंडिलेशयं ३० भरतः प्राप्तमाकर्ण्य पौरामात्यपुरोहितैः पादुके शिरसि न्यस्य रा
मं प्रत्युद्यतोऽग्रजम् ३१ नंदिग्रामात्स्वशिबिराद्गीतवादित्रनिःस्वनैः ब्रह्मघोषेण च मुहुः प
ठद्भिर्ब्रह्मवादिभिः ३२ स्वर्णकक्षपताकाभिर्हैमैश्चित्रध्वजैः रथैः सदश्वैः रुक्मसन्नाहैर्भटैः पु ...वर्मभिः ३३
गोमूत्रपक्वयवान्नभोजनं भ्रातरं ३३ ३४ स्वशिबिरात् रामं विना यो ध्यानप्रविष्टात् स्वस्य वासाय यत्र
निर्मितवान् तस्मात्सकाशात् गीतादिभिर्युक्तो रामं प्रत्युद्यतोऽभिमुखं ययौ ब्रह्मघोषेण पठद्भिः ३२ स्व

...रमाला: प्रांतायामालाभिः पताकाभिर्हैमैरिति चत्वारि रथ्या विशेषणानि ३० ॥

म

पारमेष्ठ्यानि राज्ञार्हाणि छत्रचामरादीनि प्रेम्णा मक्तित्वं हृदयमीतलोचनेत्रयस्य ३८ नेत्रजैर्जलैः स्नापयन्त्रा

श्लिष्य ३९ वृद्धैः ईन मा: कुलवृद्धाः तेभ्योपि नमनं चक्रे अयोध्या प्रवेश प्रकारमाह पादुके इति सार्द्धैस्त्रिभिः

प्रणीभिर्वीरमुख्यामिर्नृत्यैश्चैव पदानुगैः पारमेष्ठ्यानि पादाय पापाणान्युच्चावचानि च ३८ पादयोर्न्यपत्

तत्प्रेम्णा प्रक्लिन्न हृदये रणः पादुके न्यस्य पुरतः प्रांजलिर्बाष्पलोचनः तमाश्लिष्य चिरं दोर्भ्यां स्ना

पयन्नेत्रजैर्जलैः ३९ रामो लक्ष्मणसीताभ्यां विप्रेभ्यो येर्हसत्तमाः तेभ्यः स्वयं नमश्चक्रे प्रजाभिः

श्च नमस्कृतः ४० धुन्वंत उत्तरासंगान् पतिं वीक्ष्य चिरागतं उत्तराः कोशलामाल्यैः किरंतो ननृतुर्मु

दा ४१ पादुके भरतो गृह्णाच्चामरव्यजनोत्तमे विभीषणः ससुग्रीवः श्वेतच्छत्रं मरुत्सुतः ४२

धनुर्निषंगाच्छत्रुघ्नः सीता तीर्थकमंडलुं अबिभ्रदंगदः खड्गं हैमं चर्म क्षराट्नृपः ४३ पुष्पका

स्थो नितः स्त्रीभिः स्तूयमानश्च वंदिभिः विरेजे भगवान् राजन् ग्रहैश्चंद्र इवोदितः ४४ भ्रातृभिर्वंदि

तः सोपि सोत्सवां प्राविशत्पुरीं प्रविश्य राजभवनं गुरुपत्नीं स्वमातरं ४५ गुरून्वयस्यावरजान्पूजि

तः प्रत्यपूजयत् वैदेही लक्ष्मणश्चैव यथावत् समुपेयतुः ४६ पुत्रान्स्वमातरस्तांस्तु प्राणांस्तन्व इवो

त्थिताः आरोप्यांकेभिषिंचंत्यो बाष्पौघैर्विजहुः शुचः जटा निर्मुच्य विधिवत्कुलवृद्धैः समं गुरुः आ

४२ धनुश्च निषंगो च तान् ४३ ४४ गुरुपत्नी कैकेय्याद्या ४५ वयस्यानवरजांश्च ४६ बाष्पौघैरभिषिंचंत्यः

पुष्प: श्रीकालिदासः रघुवंशं ४० ४१

नं ४५

सर्गः ...

भा.न. ४६ ५३ ५५ इतिनवमेदशमोध्यायः १० ततस्त्वेकादशोयोध्यामावसन्नन्तर्गेहैःसह यत्नादियञ्चकारे
टी. पंक्तुनगिरःस्त्रानःसुवासाःस्त्रग्व्यलंकृतः स्वलंकृतैःसुवासोभिर्भ्रातृभिर्भार्ययावभौ ४८ अग्र
११ हीदामनेभ्यात्राप्रणिपत्यप्रसादितः प्रजाःस्वधर्मनिरतावर्णाश्रमगुणान्विताः ५० जुगोपपितृ
वद्रामोमेनिरेपितरंचतं त्रेतायांवर्तमानायांकालःकृतसमोभवत् ५१ रामेराजनिधर्मज्ञेस
32 वंभूतसुखावहे ५१ वनानिनद्योगिरयोवर्षाणिद्वीपसिंधवः सर्वेकामदुघाआसन्प्रजानां।
भरतर्षभ ५२ नाधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः मृत्युश्चानिच्छतांनासीद्रामेराज्ञ। ६५
न्यधोक्षजे ५३ एकपत्नीव्रतधरोराजर्षिचरितःशुचिः स्वधर्मंगृहमेधीयंशिक्षयन्स्वयमाचरत्
५४ प्रेम्णानुवृत्त्याशीलेनप्रश्रयावनतासती भियाह्रियाचभावज्ञाभर्तुःसीताहरन्मनः ५५ इति
श्रीभागवतेनवमस्कंधेदशमोध्यायः १० शुकउवाच भगवानात्मनात्मानंरामउत्तमकल्पकैः
सर्वदेवमयंदेवंईजेथाचार्यवान्मखैः १ होत्रेददाद्दिशंप्राचींब्रह्मणेदक्षिणांप्रभुः अध्वर्यवेप्र
तीचींवाउदीचींसामगायसः २ आचार्यायददौशेषांयावतीभूस्तदंतरा मन्यमानइदंकृत्स्नंब्राह्म
णोर्हतिनिःस्पृहः ३ ॥
सोरामस्तदुवर्णपेते १ तदंतरातानांसांदिशांमध्येयावतीभूःतां २ ब्राह्मणएवार्हतिमन्यमानः २ ३

32A

अथ श्रीरामः ततस्तौ मे गन्धर्वमाभरणादिकं तावन्मात्रमवबोधितं यस्मात्तस्मात्तिरिक्तं हि रामायणादि सर्ववेदद
वितर्थः ५ ५ अथ प्रजेश्वरदत्तं किं सर्ववेदनमित्यर्थः विषयप्राविष्य ६ न्यस्तं दद्रे मे निमिषं पितो विवेनन्यस्तो
इत्ययं तदत्वं कारवामो भ्यामवशेषतः तयाराज्यपि वेदेही सोमगन्या विमोचिता ४ तेनत्वब्राह्मणे गय
देवस्यवान्स्त्वं वीत्यसंस्तुते प्रीताः क्षिरत्वथियमस्मै प्रत्यर्थं द्वभाषिरे ५ ब्राह्मणा ऊचुः अथ
तेनत्वयाकिं न भगवान् भुवनेश्वर यत्त्रैनन्दैर्दयविषयतमोहस्मिस्वरोचिषा ६ नमो ब्रह्मण्यदेवा
यरामायाकुटुमेथसे उत्तमश्लोकधुर्याय न्यस्तं दंडार्पितांघ्रये ७ कदाचिल्लोकजिज्ञासुर्गूढो रा
त्र्यामलक्षितः चरन्वाचोऽश्रृणोद्रामो भार्यामुद्दिश्य कस्यचित् ८ नाहं बिभर्मि त्वां दुष्टामसतीं पर
वेश्मगां स्त्रीलोभी बिभृयात्सीतां रामो नाहं भजे त्पुनः ९ इति लोकाद्बहुमुखाद्दुराराध्यादसंविदः
पत्या भीतेन सा त्यक्ता प्राप्ता प्राचेतसाश्रमं १० अंतर्वत्न्यागते काले यमौ सा सुषुवे सुतौ कुशो लवो य
इति ख्यातौ तयो चक्रे क्रियामुनिः ११ अंगदश्चित्रकेतुश्च लक्ष्मणस्यात्मजौ स्मृतौ तक्षः पुष्कल इ
त्यास्तां भरतस्य महीपते १२ सुबाहुः श्रुतसेनश्च शत्रुघ्नस्य बभूवतुः गंधर्वान्कोटिशो जघ्ने भरतो
अंगदीयस्य तस्मै ते सर्पितावं ग्रीयेनेतिवा ७ ६ अथ स विदः श्रुतात् प्राचेतसा वाल्मी विजेयदिशा १३
कितस्याश्रमे प्राप्ता १० अंतर्वत्नी गर्भिणी क्रियाजातकर्मादि ११ १२ १३ श्रीकृष्णायनमः ॥ ०

चं६२

भो.के. १८ १९ ईशोऽपि मृत्योरोढुं नाशक्नोत् १६ न चातिविस्मेतव्यमित्याह स्त्रीपुंसोः प्रसंगः आसक्तिः चासमावहनी
टी. तितया विभक्तेरलुगार्थः पाठान्तरे स्तगमे किमतेतिग्रासमगिकोक्तिः अग्निहोत्रमजुहोत् १० १८ आसक्तेरा
३२ तिर्विधाय १९ न तपित्तं वधनं प्रसक्तेरा स्मरत्नमा वयरत्नोदकविभिरास्थ्येयमिव वर्णितमपि यथा स्त्रातिनभ

नदीयं धनमानीय सर्वेणान्तेन्यवेदयत् शत्रुघ्नश्च मयोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसं हत्वा मधुवने च
क्रे मथुरा नाम वै पुरीं १४ मनोनिवृत्तिस्तनयो मैथिलीनामजवासिना ध्यायन्ती राममवरोधि विवरे
प्रविवेशाह १५ नास्मत्ताम भगवान् रामो कथं त्रिपिशिया मधुवः स्मरंतमस्या गुणानोलालावाशक्नो
द्वोढुमीश्वरः १६ स्त्रीपुंप्रसंगापनादकृमस्वैवभयावहः अपीश्वराणां किमुत ग्राम्यस्य गृहचेत
सः १७ तत ऊर्द्धं ब्रह्मचर्यं धारयन्नजुहोत्प्रभुः त्रयोदशाब्दसाहस्रमग्निहोत्रमखण्डितं १८
स्मरतां हृदि विन्यस्य विद्धं दंडककंटकैः स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात्ततः १९ नेदं यशो र ५
घुपतेः सुरयाञ्चयात्तलीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः रक्षोवधो जलधिबंधनमस्त्रपूगैः किं
तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः २०

यति नेदं यशः अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य तस्य किं कपयः सहायाः अतः सुग्रीवाद्याश्च ३२
यशस्य यत्सीतामात्रं न यैवेदमपि युक्तं चेत इत्याह सुरयाञ्चया आत्तलीलयात्तलीलार्थं तनुर्येन सः

33A

एवंविधलीलाप्रयोजनं दर्शयन् तन्नाममतिशयेन स्तौति यस्येति नृपाणां युधिष्ठिरादीनां सदस्सु ऋषयो मार्कण्डेयादयो गायंति दिगिभेन्द्राणां पट्टवदाभरणरूपं तत्तं व्यापकमित्यर्थः नाकपालाः देवाः वसुपालाश्च वसुधापालाः ते षां किरीटैर्जुष्टपादाम्बुजं यस्य तं रघुपतिं पाठान्तरे तं तं तस्य रघुपतेर्जुष्टपादाम्बुजं प्रपद्ये इत्यर्थः २१ स रामः संविष्टः उपवेशितः अनुगतो वा यैः ते कोसलदेशवासिनः सर्वेऽपि यत्र योगिनो गच्छंति तत्स्थानं य

यस्यामलं नृपसदस्सु यशोऽधुनापि गायंत्यघघ्नमृषयो दिगिभेन्द्रपट्टं तं नाकपालवसुपालकिरीटजुष्टपादाम्बुजं रघुपतिं शरणं प्रपद्ये २१ यैः स स्पृष्टोऽभिदृष्टो वा संविष्टोऽनुगतोऽपि वा कोसलास्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छंति योगिनः २२ पुरुषो रामचरितं श्रवणैरुपधारयन् आनृशंस्यपरो राजन् कर्मबंधैर्विमुच्यते २३ राजोवाच कथं स भगवान् रामो भ्रातॄन्वा स्वयमात्मनः तस्मिन्वा तेऽन्ववर्तंत प्रजाः पौराश्च ईश्वरे २४ बादरायणिरुवाच अथादिशद्दिग्विजये भ्रातॄंस्त्रिभुवनेश्वरः आत्मानं दर्शयन् स्वानां पुरीमैक्षत सानुगः २५ ॥

पुंसः २२ आनृशंस्यपरः उपशमनिष्ठः सन् २३ स रामः स्वयं कथमवर्ततेति भ्रातॄन्वा प्रति कथमवर्तत कथंभूतान् आत्मनो अंशभूतान् तस्मिन्वा ईश्वरे ते भ्रात्रादयः प्रजाश्च कथमन्ववर्तंतेति प्रश्नत्रयं २४ त त्रादौ रामस्य भ्रात्रादिषु प्रवृत्तिप्रकारमाह अथेति अनेनैव भ्रातॄणामपि तदाज्ञानुसारित्वेन प्रवृत्तिरुक्ता २५

भा.१. अथ सिंहासनस्थीकार्गनन्तरं पुरीं वर्णयति त्रिभिः गंधोदकैर्मदविंदुभिश्च आसिक्ता मार्गा यस्यां सन्ततम
टी. न्तामिवसमृद्धा वेति वितर्के पाठांतरे वासितरां कामात्मनो गामिवेत्यर्थः २६ २१ योगायोगनमिन्धृति
३४ आसिक्तमार्गां गंधोदैः करिणां मदशीकरैः स्वामिनं प्राप्तमालोक्य मत्तां वा सुतरामिव २६ प्रासा
34 द गोपुर सभा चैत्य देवगृहादिषु विन्यस्तहेमकलशैः पताकाभिश्च मंडिता २७ पुरीः सर्वैः दंभा
भिः परिष्कृताभिः स्ववाससा आदर्शैरंशुकैः स्रग्भिः कृतकौतुकतोरणा २८ तमुपेयुस्तत्र तत्र
पौरा अर्हणपाणयः आशिषो युयुजुर्देव पाहीमां प्राक्तनयोद्धृता २९ ततः प्रजा वीक्ष्य पतिं चि
रागतं दिदृक्षयोत्सृष्टगृहाः स्त्रियो नराः आरुह्य हर्म्याण्यरविंदलोचनमतृप्तनेत्राः कुसुमैरवा
किरन् ३० अथ प्रविष्टः स्वगृहं जुष्टं स्वैः सर्वराजभिः अनंताखिलकोशाढ्यमनर्घ्योरुपरिच्छद
मू. ३१

माह तमुपेयुरिति वाराहरूपेणात्वयोद्धृतामिमां पृथ्वीं पाहीति प्रजा जगुः २९ तस्मिन्नुत्सवमाह ततः प्रजाइ
ति ३० स्वयं कथमवर्तनेत्यपेक्षायामाह अथेति यावत्समाभिः स्वगृहं प्रविष्टः सन् तस्मिन्नरमतेति पंचा
मेनान्वयः गृहं वर्णयति सार्धैस्त्रिभिः अनंता अप्रविला रत्नादीनां कोशा यस्मिन् राज्ये अनर्घ्या उरवः परिच्छ ३५
दा यस्मिन् ३१ ॥ ०

34A

35

विद्रुममयाऊढं वेद्यो देहल्यो येषु तैर्द्वारैः स्वच्छैः स्थूलैः तृतीयान्तं मंडितमिति तृतीयेनान्वयः वासांसो मणि
गणानांशुकप्रभृतिके दीप्तिभिः चितैश्चैतन्यवद्भिरुल्लासैः उज्वलैः यद्वा चिदिति क्वचित् वैडूर्यस्तंभादिषु
यथायोग्यमुज्वलैर्मुक्ताफलैर्मंडितमित्यर्थः कांताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगसाधनानि तैः॥

विद्रुमोढवेद्ध्वारै वैडूर्यस्तंभपंक्तिभिः स्थलैर्मारकतैः स्वच्छैर्भ्राजत्स्फटिकभित्तिभिः ३२ चि
त्रस्रग्भिः पट्टिकाभिर्वासोमणिगणांशुकैः मुक्ताफलैश्चिदुल्लासैः कांतकामोपपत्तिभिः ३३
धूपदीपैः सुरभिभिर्मंडितं पुष्पमंडनैः स्त्रीपुंभिः सुरसंकाशैर्जुष्टं भूषणभूषणैः ३४ तस्मिन्स
भगवान्रामः स्निग्धया प्रियचेष्टया रेमे स्वारामधीराणामृषभः सीतया किल ३५ बुभुजे च य
थाकालं कामान्धर्ममपीडयन् वर्षपूगान्बहून्नॄणामभिध्यातांघ्रिपल्लवः ३६ इति श्रीभाग
वते नवमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ११ शुक उवाच कुशस्य चातिथिस्तस्मान्निषधस्तत्सुतो न
भः पुंडरीकोथ तत्पुत्रः क्षेमधन्वाभवत्ततः १ देवानीकस्ततोऽनीहः पारियात्रोथ तत्सुतः ततो

भिः ३२ ३३ भूषणानां भूषणभूतैः ३४ नृणां मध्ये यद्वा नृभिरभि बलस्थलस्तस्माद्वज्रनाभो॥
ध्यातमंघ्रिपल्लवं यस्येति ३६ इति नवमे एकादशः द्वादशे रामपुत्रस्य कुशस्यान्वय उच्यते एवमित्या
कुशपुत्रस्य यावत्समाप्तितोन्वयः १ कुशस्य श्रीरामसुतस्यातिथिः सुतोभवत् १ अर्कसंभवः अर्कस्यांशा

स्कंधः ९

टीका ९॥

भा॰न॰ हिरण्यनाभः कथंभूतः जैमिनेः शिष्यो योगाचार्य्यः ३ तदाह यतः सकाशात् कौसल्यो याज्ञवल्क्य ऋषि
टी॰ स्वगणस्तत्सुतस्तस्माद्विधृतिश्चाभवन्सुतः ततो हिरण्यनाभोभूद्योगाचार्यस्तु जैमिनेः ३ शिष्यः
३५ स्कं९ कौसल्य आध्यात्मं याज्ञवल्क्योध्यगाद्यतः योगं महोदयमृषिर्हृदयग्रंथिभेदकं ४ पुष्यो हिरण्य
35 नाभस्य ध्रुवसंधिस्ततोभवत् सुदर्शनोथाग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः ५ योसावास्ते योग
सिद्धः कलापग्राममाश्रितः कलेरंते सूर्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः ६ तस्मात्प्रसुश्रुतस्तस्य सं
धिस्तस्याप्यमर्षणः महस्वांस्तत्सुतस्तस्माद्विश्वसाह्वोन्वजायत ७ ततो बृहद्बलो यस्तु पित्रा
ते समरे हतः ८ एते हीक्ष्वाकुभूपाला अतीताः शृण्वनागतान् ९ बृहद्बलस्य भविता पुत्रो ना
व म्ना बृहद्रणः उरुक्रियः सुतस्तस्य वत्सवृद्धो भविष्यति ९ प्रतिव्योमस्ततो भानुर्दिवाको वा
हिनीपतिः सहदेवस्ततो वीरो बृहदश्वोथ भानुमान् प्रतीकाशो भानुमतः सुप्रतीकोथ तत्
सुतः ११ भविता मरुदेवोथ सुनक्षत्रोथ पुष्करः तस्यांतरिक्षस्तत्पुत्रः सुतपास्तदमित्रजित्
१२ बृहद्राजस्तु तस्यापि बर्हिस्तस्मात्कृतंजयः रणंजयस्तस्य सुतः संजयो भविता ततः १३
याध्यात्मयोगमध्यगात् महोदयं उदयाः सिद्धयो यस्मिन् तं हृदयग्रंथिभेदकं च ४ ५ मरुं विशिनष्टि
योसाविति पुनर्भावयिता भावयिष्यति ६ ७ पित्रा त्वाभिमन्युना ८ १२

३५

ततस्तस्मादमित्रजित निष्ठांवंशस्यप्राप्स्यतिलिंगव्यत्ययेन: १५ तेदेवाः इक्ष्वाकूणामिति १६ इतिनवमेद्वाद
शः १२ इक्ष्वाकोरेवपुत्रस्यनिमेर्वंशस्त्रयोदशे वर्णितेजनितेयत्रब्रह्मज्ञानेनकादय: १ निमेर्गौतमस्य:पुत्रो
नाभूदितिनिदर्शयन्कथामाह निमिरेकादशभि:सत्रमारभ्यवसिष्ठमृत्विजमवृतवत्वे १ तेशाक्रस्य
तस्मात्क्षुद्रकोयमुहोदोतांगलस्तस्ततःसुत: ततःप्रसेनजित्तस्मात्क्षुद्रकोभवितातत: १४ रण २
कोभवितातस्मात्सुरथस्तनयस्तत: सुमित्रोनामनिष्ठांतएतेबार्हद्बलान्वया: १५ इक्ष्वाकूणामयं
वंश: सुमित्रांतोभविष्यति यतस्तंप्राप्यराजानंसंस्थांप्राप्स्यतिवैकलौ १६ इतिश्रीभागव
तेनवमस्कंधेसमानुचरितेद्वादशोध्याय: १२ शुकउवाच निमिरिक्ष्वाकुतनयोवसिष्ठमवृ
तर्त्विजं आरभ्यसत्रंसोप्याहशक्रेणप्राग्वृतोस्मिभो १ तंनिर्वर्त्यागमिष्यामितावन्मांप्रतिपा
लय तूष्णीमासीद्गृहपति:सोपीन्द्रस्याकरोन्मखं २ निमिश्चलमिदंविद्वान्सत्रमारभतात्मवा
न् ऋत्विग्भिरपरैस्तावन्नागमद्यावतागुरु: ३ शिष्यव्यतिक्रमंवीक्ष्यनिर्वर्त्यगुरुरागत: अ
शपत्पततादेहोनिमे:पंडितमानिन: ४ निमि:प्रतिददौशापंगुरवेधर्मवर्तिने तवापिपत
मांप्रतिपालयप्रतीक्षस्वेति गृहपतिर्निमि: १ इदंजीवितंचलम \ तादेहोलोभाद्धर्ममजा
स्थिरविद्वान ३ ऋत्विग्भ्यमसावदनिर्वर्त्यागतोगुरु:शिष्यस्यव्यतिक्रममन्यायंवीक्ष्यनिमेर्देह:पतत्वित्यशपत

भा. न. उर्वशीदर्शनात्स्कन्नं रेतस्ताभ्यां कुंभे निषिक्तं तस्मात्प्रपितामहो वसिष्ठो जज्ञे तदाह मित्रावरुणयोरिति न
टी. याचकृतिः कुंभे रेतः सिषिचतुः समानमिति ६ ७ यदि प्रसन्नाः प्रभवः समर्थाश्च नर्दिं जीवत्वित्यूचुः ८
३६ यमदेहस्य योगं न वाञ्छति अपितु मोक्तारो येव भजंति ९ १० निमिर्विदेह एव सन्नुष्यतावसतु कामं।
निमिः प्रतिदेहोपलंभरूपं एवं वर्तिते नवापि पतते देहो लोभात्सुमम ज्ञानतः ५ इत्युक्त्वा ससर्जे स्व ॥ ४९ ४९
देहं निमिरध्यात्मकोविदः मित्रावरुणयोर्जज्ञे उर्वश्यां प्रपितामहः ६ गंधर्वस्तु जनदेहं निधाय गु
निसत्तमाः समाप्ते सत्रयागेऽथ देवानूचुः समागतान् ७ राज्ञो जीवतु देहोऽयं प्रसन्नाः प्रभवो यदि
तथेत्युक्ते निमिः प्राह मा भून्मे देहबंधनं ८ यस्य योगं न वाञ्छंति वियोगभयकातराः भजंति च
रणांभोजं मुनयो हरिमेधसः ९ देहं नावरुरुत्सेऽहं दुःखशोकभयावहं सर्वत्रास्य यतो मृत्युर्म
त्स्यानामुदके यथा १० देवा ऊचुः विदेह उष्यतां कामं लोचनेषु शरीरिणां उन्मेषणनिमेषाभ्यां ४९
लक्षितोऽध्यात्मसंस्थितः ११ अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः देहं ममंथुः स्म निमेः कुमारः
समजायत १२ जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहजः मिथिलो मथनाज्जातो मिथिलायेन नि मिता
यथेत्थं एवं सति पुत्रामाभिप्रार्थितं जीवनमस्य भविष्यति नवदेहसंबंध इति भावः स चात्मसंस्थितः
सन्नुन्मेषणनिमेषाभ्यां नत्वनेकत्वेन लक्षितो वर्तते इति शेषः ११ तदेवमुक्तादपि निमेर्देहाद्दृश्य ३६

इति हरिर्वसिपति ज्ञानजं भयमिति

36

36 A

तस्मान्वयोनिर्मीथिनामाभ्याद् जन्मनाश्रमाथारणेन जनकः एष स्वदेहहा राजनकत्वात्स निमिजो।
वैकोभूदित्यर्थः मिथिलायेन निर्मितेत्यनेनवृत्यन्येनरमर्थाउक्त २४ सुधृतस्सुधृतिनस्तपिता २५ २६
तस्मादुदावसुस्तस्यपुत्रोभून्नन्दिवर्द्धनः ततः सुकेतुस्तस्यापिदेवरातोमहीपते २४ तस्माद्बृह २५
दुक्थस्तस्यमहावीर्यः सुधृत्पिता सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वैहर्यश्वोथमरुस्ततः २५ मरोः प्रतीपकः।
तस्माज्जातः कृतरथोयतः देवमीढस्तस्यसुतो विश्रुतोथमहाधृतिः २६ कृतिराजस्ततस्तस्मा।
महारोमाऽस्यत स्ततः ४ स्माज्जातः कृतरथोयतः स्वर्णरोमासुतस्तस्य ह्रस्वरोमाव्यजायत २७ ततः सीरध्वजोजज्ञेय
ज्ञार्थंकर्षतो मही सीताशीराग्रतोजातातस्मात्सीरध्वजः स्मृतः २८ कुशध्वजस्तस्यपुत्रस्तस्मा।
तोधर्मध्वजोनृप धर्मध्वजस्यद्वौपुत्रौकृतध्वजमितध्वजौ २९ कृतध्वजात्केशिध्वजस्खाण्डि
क्यस्तुमितध्वजात् कृतध्वजसुतोराजन्नात्मविद्याविशारदः ३० खाण्डिक्यः कर्मतत्त्वज्ञोभीतः
३ केशिध्वजाद्रुतः भानुमांस्तस्यपुत्रोभूच्छतद्युम्नस्तुतत्सुतः ३१ शुचिस्तुतनयस्तस्मात्सनद्वा
जस्ततोभवत् ऊर्ध्वकेतुः सनद्वाजादजोथपुरुजित्सुतः ३२ अरिष्टनेमिस्तस्यापिश्रुतायुस्त
त्सुपार्श्वकः ततश्चित्ररथोयस्यक्षेमधिर्मिथिलाधिपः ३३ तस्मात्समरथस्तस्यसुतः सत्यरथस्ततः
तस्यकेशिध्वजस्यभानुमान् ३० ३१ ततस्तस्मात्सुपार्श्वकः ३२ ३३ अग्निसम्भवः अग्नेरथात्समभूतः।

आसीदुपगुर्हस्तस्मादुपगुप्तोऽग्निसम्भवः २५

यतयस्मात्स्वभाषाणाः २४ ॥

भा० न० टी० ३०

37

२६ योगेश्वराश्रयात्तत्त्वज्ञानादयः तेषां प्रसादेन २७ इति नवमे भावार्थे त्रयोदशः १३ चतुर्दशादिभिः सोम
वंशमाह समाहितः यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्तयः १ चतुर्दशे गुरोः पत्न्यां तारायां सो
मजाद्बुधात् जातश्चैलः षड्वंशपाभाग्(?)मुर्वश्यामजीजनत् २ इगभ्यः प्राप्तेदास्कन्धः प्रतपवामृतम
वसनं तेनोच्यते तत्त्वत्रोपपुपान्यत्तभाषणः फलतस्ततो जयमलस्माद्विजयोऽस्माद्रतः स्मृतः २५ पुन
कस्तत्तेना जनेवी न दव्याधृतिस्तया वङ्कलाशोधृतेस्तस्य कृतिस्तस्य महान्वशी २६ एते वै मैथि
ला राजन्नात्मविद्याविशारदाः योगेश्वरप्रसादेन द्वन्द्वैर्मुक्ता गृहेष्वपि २७ इति श्रीभागवते न
वमस्कन्धे त्रयोदशः १३ शुक उवाच अथातः श्रूयतां राजन्वंशः सोमस्य पावनः यस्मिन्नैला
दयो भूपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्तयः १ सहस्रशिरसः पुंसो नाभिह्रदसरोरुहात् जातस्यासीत्सुतो
धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः २ तस्य दृग्भ्योऽभवत्पुत्रः सोमोऽमृतमयः किल विप्रौषध्युडुगणानां
ब्रह्मणा कल्पितः पतिः ३ सोऽयजद्राजसूयेन विजित्य भुवनत्रयं पत्नीं बृहस्पतेर्दर्पात्तारां ना
माहरद्बलात् ४ यदा स देवगुरुणा याचितोऽभीक्ष्णशो मदात् नात्यजत्तत्कृते जज्ञे सुरदानव
ग्रहः किल तेनास्याश्चैषां पादेनातरेदशः नेद्यात् वक्ष्यमाणदर्पस्य कारणमाह विप्रेति २ सोमस्य पुत्रो बुधस्त
नि कथाह होरणमाह पत्नीमिति मोर्द्धेनवभिः ४ तत्कृते तन्निमित्तं सुराणां दानवानां च विग्रहे कारमाह

37A

निवेदितोविलापितःत्रिसक्तनत्रसा ग्रैवेत ग्रतुथ्यात ६ बृहस्पतिराह त्यजत्यजेति यदेशाहिंगर्भंग
र्भैत्यकेभस्मीकरिष्यामीतिबिभ्यतीप्रत्याह नोहंकिमिति सोमानिकःसतानार्थीसोमानिकेदृत्यिपाहे
सर्वदेवगणोयेनोस्मैदेशोगुरुमन्वयात सुरासुरविनाशोभूत्समरस्तारकामयः ७ निवेदितोथा
तिरस्यांसोमनिर्भर्त्स्यविसकृत तारांस्वभर्तेमायच्छदेनवंत्वांमेवेत्यति ८ त्यजत्यजाम्बुद्रुभ्रात्रे
मस्तेषेग्म्याहिंतपरैः नाहंत्वाभस्मसात्कुर्यांस्त्रियंसोमानिकोस्मीति ९ तेस्याजज्ञीदितातारा कुमा
रकनकप्रभं स्पृहांसोगिरसश्चक्रेकुमारेसोमएवच १० ममायंनतवेत्युच्चैस्तस्मिन्विवदमानयोः
पप्रच्छुऋषयोदेवानैवोचेव्रीडितातमा ११ कुमारोमातरंप्राहकुपितोलीकलज्जया किंनवो
चस्यासद्वृत्तेमाम्माचक्ष्वद्राशुमे १२ ब्रह्मातारांरहस्याहूयसमप्राक्षीच्चसांत्वयन् सोमस्येत्याहशु
नकैःसोमस्तंतावदग्रहीत १३ तस्यात्मयोनिरकृतबुधइत्यभिधांनृप बुद्ध्यागंभीरयायेनपुत्रेणा
पोडुराण्मुद १४ ततःपुरूरवाजज्ञेइलायांयउदाहृतः तस्यरूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमा
न् १५ श्रुत्वोर्वशीन्द्रभवनेगीयमानान्सुरर्षिणा तदंतिकमुपेयायदेवीस्मरशरार्दिता १६
देसमन्त्रेषेदत्ययेः ६ १९ रुद्रूपकोते पुरूरवसउर्वशामापुराण्याःषट्पुत्राजाताइतिवक्ष्यमाणकथामाह त
स्येत्यादिना यावत्समाप्तिः १७ १८ १९ ॥ ०

भा॰ न॰ नन्तु देवी कुतो मनुष्यसांतिकमुपगच्छेत तत्राह मित्रावरुणयोः शापात्तु लोकतां मनुष्यभावमापन्ना
टी॰ मती १७ वैश्वावयोरशक्तिवति यस्य नवयुग्मं तरवेतः ग्रामसाद्य तिरिसयोरनुमिच्छया रस्कुरम् नच्यवेत।
३८ नापद्याति यद्यस्मादितिवा २ शापात्वसानेभाषाभंगाभिषेण जिगमिषोस्तस्याभावेव वंधमारुपनावि।
38
मित्रावरुणयोः शापादापन्ना नरलोकतां निशाम्य पुरुषश्रेष्ठं कंदर्पमिव रूपिणं १७ धृतिविष्ट।
ब भ्य ललनाउपतस्थेतदंतिके सतां विलोक्य नृपति हर्षेणोत्फुल्ललोचनः उवाचश्लक्ष्णया वाचा।
देवीं हृष्टतनूरुहः १८ राजोवाच स्वागतं ते वरारोहे आस्यतां करवाम किं संरमस्व मयासा
कं रतिर्नौ यात्वतीः समाः १९ उर्वश्युवाच कस्यास्त्वयि न सज्जेत मनोदृष्टिश्च सुंदर यदंगांत
रमासाद्य च्यवेत ह रिरंसया २० एतावुरणकौ राजन्न्यासौ रक्षस्व मानद संरंस्ये भवता साकं
श्लाघ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः २१ घृतं मे वीर भक्ष्यं स्यान्नेक्षे त्वान्यत्र मैथुनात् विवाससं तत्तथेति प्र
तिपेदे महामनाः २२ अहो रूपमहो भावो नरलोकविमोहनं कोनुसेवेत मनुजो देवीं त्वां स्वय
मागतां २३ तया स पुरुषश्रेष्ठो रमयंत्या यथार्हतः रेमे सुरविहारेषु कामं चैत्ररथादिषु २४

निद्राभ्यां उरणकौ मेषौ न्यासौ विहितपत्रेपरतयः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृतः अतो विजातीयत्वे
नरोषद्रतिभावः २१ हे वीर घृतं मे भक्ष्यं स्यान्न अमृतत्वाम्नान्यमिति स्फुतेः देवानां चामृताशित्वात् मे।

पुनरादिनविवासनिमित्तमेवोक्तिविशेषं श्रीकृष्णलात् २८ त
इवाद यद्देदति २४

३८

38A

पद्मकिंजल्कसंगंधो यस्यास्तस्याः मुखामोदेनानुमुषितः प्रलोभितः सन् २४ मंस्यमम २५ महाराज्ञेमध्यरा
त्रे महानिशायां हृद्यरतिकेरात्रौमध्यमयामयोरितिस्मृतेः २६ जिगमिषोस्तस्याः पुरुषोत्किमाह इत्याशंक्या
रमसाद्गोमत्स्याद्देव्यापद्मकिंजल्कगंधया तन्मुखामोदमुषितोमुमुदेहृङ्गणोन्वहन् २४ अ
पश्यन्तु देवी मिद्ध्यो गन्धर्वान्समचोदयत् उर्वशीरहितमस्यमास्थानेनातिशोभते २५ नग्नेपत्य
महाराज्ञे तमसि प्रत्युपस्थिते उर्वश्यापुरुरवोजातु नग्नोलोकजनितायया २६ निशम्याकें दिनदेवी
पुत्रयोर्नीयमानयोः हतास्म्यहंकुनाथेन नपुंसावीरमानिना २७ यद्विश्वभादहंनष्टाहृतापत्या
त्वाचदस्युभिः यः शेतेनिशिसंत्रस्तोयथानारीदिवापुमान् २८ इतिवाक्सायकैर्विद्धः प्रतोत्रै
रिवकुंजरः निशिनिस्त्रिंशमादायविवस्त्रोभ्यद्रवद्रुषा २९ तेविसृज्योरणौतत्रविद्योतेनस्म
स्मविद्युतः आदायमेषावायांतनग्नमैक्षतसापतिं ३० ऐलोपिशयनेजायामपश्यन्विमनाइव
तच्चित्तोविह्वलःशोचन्बभ्रामोन्मत्तवन्महीं ३१ सतांवीक्ष्यकुरुक्षेत्रेसरस्वत्यांचतत्सखीः पंचप्र
हृष्टवदनाः प्राहसूक्तंपुरूरवः ३२
निर्माहृतेन नपुंसानपुंसकेन २७ यथानारीतथासंत्रस्तः शेते
२९ विद्युतः विशिष्टद्युतिमतः वायेन नग्नीनिमकुर्वत यद्वा तैर्देवैस्तडितः प्रकाशितेत्यर्थः नग्नमैक्ष
तनग्रेतोभ्याशभवा विजैगामेतिशेषम् ३० तस्याः सखीः अप्सरसःपंचवीक्ष्य सूक्तं शोभनवचनम् ३२ ॥

भा. च. अहो न जाये इत्यादि दिने देवार्यं तत्राह अहोऽरति द्वाभ्यां अनिर्वृत्य मलकृतो निर्वृत्तिमप्राप्य पाठांतरे नो प्रेत्यादि
मो निर्वृतिमगाम पित्रा मयानन्तकेनेवा वाचा सित्कृणुवावदे गोष्ठीकरवावहे २१ स्वदेहोऽतिकम
३६ नीयोयमम रेदः पुत्रत्वो मामस्याऽरत्यादि तत्स्याः सत्कलत्रप्यर्थं तत्राह मामस्या इति चतुर्भिः मात्स्य
39

अहो न जाये निष्कृतिस्तृवीरैस्तत्कर्म देहि । मोऽलं मया व्यनिह्वत्यवचासि कृणुवामहे २२ सुदेदेयं ।
हे पतन्त्यचरे विद्धं रदहूनसमया लोदन्येन तृकागरधान्वन्यमादस्य नास्य र २७ उवच पुवाच माम
यापुरुषो सित्वमामनत्पाश्चर्दकारमे क्वापि संत्वं नैवे स्त्रीणां तु कामा हृदयं यया २४ स्त्रियो ह्य
करुणा क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियमा रमाः त्वत्स्यार्थे विविसृध्या पतिमानस्पपुत विधायालीक
विसम्भमस्ते पुत्यक्तमोहृदः नवनवमभीपस्नः पुश्चल्याः स्वैरवृत्तयः २० संवत्सरांते हि भवानेक
रात्रमपेसवरः वत्स्यान्यपथ्यानि चेतेभविष्यत्यपाणिभ्यो २८ यंतर्ववर्तीमनुपालस्यदेवीसभ्यर्थयो
पुर पुनस्तत्रगातोष्णतेउवशींवीरमानरम् २६ ॥

स्वपुरुषोसि यतो येषेमावहे इति भावः इमोऽहृकाप्रसिद्धाः इन्द्रियाणि वा चाऽइति त्वां मासस्म्यायुर्भत
येषुः इन्द्रियवशो मामवेत्यर्थः २५ प्रियेनि मित्ते माहस्मया सांत सान्त्वयानि संवत्सरांतरइति २८
अपवाणीनिवचनादनवर्तीमनुपालस्यमात्वा २६ ॥ ०

39A

भा ४४ ॥

अथेनाग्निकर्म कृत्वा न दृष्टा उर्वशी ग्राम्यनीत्याभिप्रायेणाग्निस्थालीं ददुः सन्ततोऽस्थालीमेवोर्वशीं मन्यमा
नः तया सहितो वने विचरन् नेयमुर्वशी किन्त्वग्निस्थालीत्यबुध्यत ॥ ४१ ॥ ततस्तत्र तां स्थालीं वने स्थापयि
त्वा स्वगृहानागत्य निशि निशि तामेवाध्यायतस्तस्य मनसि त्रेतायां त्रयी प्रवर्तते कर्म वैदिकं वेदत्रयं प्रादुरभू
त् ॥ ४२ ॥ ततः स्थालीस्थानं गतः संलक्ष्य शम्यागर्भे जातमश्वत्थं विलक्ष्य तस्मिन्नश्वत्थे वह्निस्थालीति विशेषणा ।
उपलभ्य मुदा युक्तः समुवास तया निशां । अथैनमुर्वशी प्राह कृपणं विरहातुरं ॥ ४ ॥ गन्धर्वानुपधावे
मांस्तुभ्यं दास्यन्ति मामिति । तस्य संस्तुवतस्तुष्टाः अग्निस्थालीं ददुर्नृप ॥ ४१ ॥ उर्वशीं मन्यमानस्तां
सोऽबुध्यत चरन्वने । स्थालीं न्यस्य वने गत्वा गृहानाध्यायतो निशि । त्रेतायां संप्रवृत्तायां मनसि त्र
य्यवर्तत ॥ ४१ ॥ स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्थं शमीगर्भं विलक्ष्य सः । तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोकका
म्यया ॥ ४२ ॥ उर्वशीं मन्त्रतो ध्यायन्नधरारणिमुत्तरां । आत्मानमुभयोर्मध्ये यत्तत्प्रजननं प्रभुः ॥ ४२ ॥
तस्य निर्मथनाज्जातो जातवेदा विभावसुः । त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वे क
ल्पितस्त्रिवृत् ४४
ल्पितोऽनेनासत्योनत्रे
अरणी कृत्वा अग्निमन्थेति विशेषः शमीगर्भोऽग्निं मन्थतीति श्रुतेः ॥ ४२ ॥ मन्थनप्रकारमाह अधरारणिमुर्व
शीं ध्यायन् तथा चोत्तरारणिमात्मानं ध्यायन्नुभयोरारण्योर्मध्ये यत्काष्ठं तत्प्रजननं पुत्रं ध्यायन् तथा च मन्त्रः उर्व
श्यामुरसि पुरूरवा इति ॥ ४२ ॥ तस्य तेन कृताद्विमथनाद्विभावसुरग्निर्जातः कथंभूतः जातवेदा धनं भोग

यस्मात् सा च त्रय्या विद्यया त्रिष्टिनेनाधानसंस्कारेण त्रिवृद्दाहवनी
यादिरूपास्तत् राज्ञा पुरूरवसा पुत्रत्वे कल्पितः पुण्यलोकप्रापकं

भा. न. टी. ४ँ

तदाह त्रेतेति त्रेतानादिर्विदेवोपितो ब्राह्मणादीनामिन्द्राद्यनेकदेवयजनेन स्वर्गकामित्येनुः कथ्यसादिरिवा
वाएतेनत्राह एक एवेति द्वाभ्यां पुराकृतयुगे सर्ववाङ्मयः सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एक एव वेदः
देवश्च नारायणः एक एवाग्निश्चैक एव लौकिकः वर्णश्चैक एव हंसो नाम ४७ वेदत्रयीत्तु पुरूरवसः

सं तेनायजत यज्ञेशं भगवंतमधोक्षजं उर्वशीलोकमन्विच्छन्सर्वदेवमयं हरिं ४९ एक एव पुरा
वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः देवो नारायणो नान्य एकोग्निर्वर्ण एव च ४८ पुरूरवस एवासीत्त्र
यी त्रेतामुखे नृप अग्निना प्रजया राजा लोकं गांधर्वमेयिवान् ५० इति श्रीभागवते नवमस्कंधे
चतुर्दशोध्यायः १४ बादरायणिरुवाच ऐलस्य चोर्वशीगर्भात्षडासन्नात्मजा नृप आयुः श्रु
तायुः सत्यायुश्च रयोथ विजयो जयः १ श्रुतायोर्वसुमान्पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतंजयः रयस्य सुत
एकश्च जयस्य तनयोमितः २ भीमस्तु विजयस्याथ कांचनो होत्रकस्ततः तस्य जह्नुः सुतो गंगां
गंडूषीकृत्य योपिबत् ३ जह्नोस्तु पूरुस्तस्याथ बलाकश्चात्मजोजकः ततः कुशः कुशस्यापि कुशां

सकाशादासीत् इति विवान्नाय ग्रंथभावः कृतयुगे सत्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेपि ध्याननिष्ठाः रजःप्रधाने तु
त्रेतायुगे तु कर्ममार्गः प्रकटो बभूवेति ५२ इति चतुर्दशः ततः पंचदशे गाधिरैलस्य चान्वये जनिः यदैरि
वस्ततो रामः कार्तवीर्यमरं तथा १ सप्तदश्यायास्यादिकमाणि श्रुतायुप्रभृतिषण्णां वंशानाह श्रुतायोरिति।

40

गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूद्दिमुनराध्याप्यंतनेववल्पति गाधेरभून्महातेजाः इत्यादिना नतत्रतावर्डुयोद्धा
नत्वेभृगुवंशाभवस्यर्चीकस्य चरितं प्रसक्तानुप्रसक्तेनच परशुरामावतारचरितमाह सत्यसत्यवा
तीस्ति ५ विप्रस्यामनवद्यरूपभार्गवमृचीकं इतिगाधामयोरेकतः श्यामः कर्णोयेषां सर्वशुभ्रा
नेमेनद्रस्येव वर्चो येषां नचेदमपि पर्याप्तमस्मत्कन्यायाः पणः कुशिकाः कौशिकावयम् ७ उभयेःप
ऊरा नाभस्य चलत्वागोमाधिपासील्कमावुजः तस्य सत्यवतीकन्यामृचीकोयाचतद्विजः ५ वंविप्र
रूपामन्त्वा गाधिर्भार्गवमब्रवीत् एकतः श्यामकर्णानां हयानां चेद्वर्त्वत्तेमा ६ सहस्रं दीयतां
शुल्कं कन्यायाः कुशिकावयं इत्युक्तस्तन्मतं ज्ञात्वा गतः सवरुणांतिकं आनीय दत्वा तानश्वा
नुपयेमेवराननाम् ७ सत्वृषिः प्रार्थितः पत्न्याश्वश्रूवाचापत्यकाम्यया श्रपयित्वोभयैर्मन्त्रैश्चरुंस्ना
तुंगतोमुनिः ८ तावत्सत्यवतीमात्रा स्वचरुंयाचिता सती श्रेष्ठंमत्वातयायच्छन्मात्रे मातुरदत्
त्स्वयं ९ तद्विज्ञाय मुनिः प्राहपत्नीकष्टमकारषीः घोरोदंडधरः पुत्रो भ्राता ते ब्रह्मवित्तमः १०
त्वोत्रोहव्योर्मन्त्रैस्त्वब्रह्मतत्त्वैर्निरूपः ११ यावत्तालामुनिर्नांगतः तावद्भार्यायां भर्तृस्वेदापिकात पु
त्राः सत्यवत्या ब्रह्मक्षत्रश्रेष्ठा मत्वानयामात्रा सत्यवत्यायाचिता सती ब्राह्ममन्त्राभिमंत्रितस्वचरुं मात्रे प्र
त्त्वातेप्रदानमातव्य कंरत्वाक्षत्रमन्त्राभिमंत्रितस्वयंप्रदत्तमदत्त ९ कष्टं त्वगाधिनि तदेवाह नेपुत्रोज्ञोमा

40A

भा.न.
टी.
५२
41

एवंमाभूदितिप्रसादितोभार्गवश्चाह अथवास्तुपौत्रोभावीरोभविष्यति ततोजमदग्निःपुत्रोभवदित्यर्थः ११
साचसत्यवतीकौशिकीनद्यभूत १२ भार्गवस्यर्षेर्जमदग्नेःसुतः १३ १६ अनीतिमान नाशयामास तदे
प्रसादितः सत्यवत्यामेवंभूदितिभार्गव अथवास्तुभवेत्पौत्रोजमदग्निस्ततोभवत् ११ साचाभूत्स
महत्पुण्याकौशिकीलोकपावनी रेणोःसुतांरेणुकांवैजमदग्निरुवाहतां १२ तस्यांवैभार्गवऋ
षेःसुतावसुमदादयः यवीयाञ्जज्ञएतेषांरामइत्यभिविश्रुतः १३ यमाहुर्वासुदेवांशंहैहया
नांकुलांतकं त्रिःसप्तकृत्वोयइमांचक्रेनिःक्षत्रियांमहीं १४ दुष्टंक्षत्रंभुवोभारमब्रह्मण्यमधार्मिकं
रजस्तमोवृतमहन्फल्गुन्यपिकृतेंहसि १५ राजोवाच किंतदंहोभगवतोराजन्यैरजितात्मभिः
कृतंयेनकुलंनष्टंक्षत्रियाणाममीक्ष्णशः १६ बादरायणिरुवाच हैहयानामधिपतिरर्जुनः
क्षत्रियर्षभः दत्तंनारायणांशांशमाराध्यपरिकर्मभिः १७ बाहून्दशशतंलेभेदुर्धर्षत्वमरातिषु अ
व्याहतेंद्रियौजःश्रीतेजोवीर्ययशोबलं १८ योगेश्वरत्वमैश्वर्यंगुणायत्राणिमादयः चचाराव्या
हतगतिर्लोकेषुपवनोयथा १९ स्त्रीरत्नैरावृतःक्रीडन्रेवांभसिमदोत्कटः वैजयंतींस्रजंबिभ्रद्रो

वाह रजस्तमोवृतमितिपाठांतरेस्तु यामे कार्तवीर्यार्जुनेनकृतमपराधंवक्तुंतस्यदर्पहेतुमैश्वर्यादिक
माह हैहयानामितिषड्भिःपरिचर्याभिः दत्तंदत्तात्रेयमाराध्य १७ अव्याहतमिंद्रियादिकंचलेभे १८ यत्र

५२

41A

तावत्तोऽभ्येति निर्गमादिक्षयन्त्याः समीपे नर्मदायां देवयज्ञो कुर्वन् तेन यज्ञवाटस्यावरोधोऽन्यतिस्रोतसः सम्याल
स्याः सोऽतिरोजले वितस्तावितस्तशिविरमालस्ततः तस्य तद्वीर्यं न चमेरे २१ २२ ततस्त्वकृतकिल्बिषः क्रोधतम
मिव विप्रकृतः समयरहीतः मादिक्षयन्त्यास्तपुर्यामपि विमलविक्रमस्य पुनस्तावद्वतयायेनमुक्तः २३ इदानीं क

वितस्तावितस्तशिविरं प्रतिस्रोतः सरिज्जलैः नामृष्यत तस्य तद्वीर्यं दीरमानी दयाननः २२ यद्दीनो
लीलया स्त्रीणां समक्षं कृतकिल्बिषः मादिक्षयन्त्यास्तविक्रतो मुक्तो येन कपिध्वजा २३ सप्तक
दा तं मृगयायां विचरन्विपिने वने यदृच्छयाश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् २४ तस्मै स नरदेवा
य मुनिरर्हणमाहरत् ससैन्यामात्यवाहाय हविष्मत्या तपोधनः २५ सवीक्ष्य रत्नं तद्दृष्ट्वा
त्मैश्वर्यातिशायनं तन्नादृयत राज्ञो यामाभिलाषः सहैहयः २६ हविर्धानीमृषेर्दर्पान्नरा
न्हर्तुमचोदयत् ते च माहिष्मतीं निन्युः सवत्सां क्रन्दतीं बलात् २७ अथ राजनि निर्याते राम
आश्रममागतः श्रुत्वा तत्तस्य दौरात्म्यं चुक्रोधाहिरिवाहतः
तत्कृतमपराधं हरणीयन्नाह सप्तक हि

त्याहिता २८ अहतेरमानिष्यादि हविष्मत्याकामयेत्वा २९ तदर्हणं नाद्रियत तस्मिन्नाभ्यागते यतो
प्रियोमयेनेत्यामभिलाषः सहैहयः हैहयैः सहवर्तमानः २६ दर्पादुतोः अपेहविर्धानीमग्निहो
त्रधेनु हर्तुं नरानचोदयत् २७ २८ ॥ ॥

भा. न. सतूणं कार्मुकं चापायुध २५ ऐणेयं चर्मकृष्णाजिनं मम्बरं यस्य २। २६ प्रहरन्परश्वधो यस्य मनस्यनिलवन्नि।
टी. लवत्तयोरिवोजो वीर्यं यस्य परेषां चक्रं सैन्यं सूदयतीति तथा छिन्ना भुजा ऊरवः कन्धराश्च येषां ते तथा नि।
४२ पेतुः २८ विवृक्णा चर्मादयो यस्य पञ्चशतेषु धनुःषु सोऽर्जुनः रामाय समदधे एकमेव धनुर्यस्य सः पा।

तोऽस्मादायपरशुं घोरं सतूणं चर्मकार्मुकं अन्वधावत दुर्मर्षो मृगेन्द्र इव यूथपं २५ तमापतन्तं भृगुव
र्यमोजसा धनुर्धरं बाणपरश्वधायुधं ऐणेयचर्माम्बरमर्कधामभिर्युतं जटाभिर्ददृशे पुरीं विशन्
अचोदयद्धस्तिरथाश्वपत्तिभिर्गदासिबाणर्ष्टिशतघ्निशक्तिभिः अक्षौहिणीः सप्तदशातिभीषणा
स्ता राम एको भगवानसूदयत् २७ यतो यतोऽसौ प्रहरत्परश्वधो मनोऽनिलौजाः परचक्रसूदनः त
तस्ततश्छिन्नभुजोरुकन्धरा निपेतुरुर्व्यां हतसूतवाहनाः २८ दृष्ट्वा स्वसैन्यं रुधिरौघकर्दमे रणा
जिरे रामकुठारसायकैः विवृक्णचर्मध्वजचापविग्रहं निपातितं हैहय आपतद्रुषा २९ अथा
श्र र्जुनः पञ्चशतेषु बाहुभिर्धनुःषु बाणान्युगपत्स संदधे रामाय रामोऽस्त्रभृतां समग्रणीस्तान्येकधन्वे
षुभिराच्छिनत्समं ३० पुनः स्वहस्तैरचलान्मृधेऽङ्घ्रिपानुत्क्षिप्य वेगादभिधावतो युधि भुजान्कुठा
रेण कठोरनेमिना चिच्छेद रामः प्रसभं त्वहेरिव ३१ कृत्तबाहोः शिरस्तस्य गिरेः शृङ्गमिवाहरत् हते

तेनैकधन्वत्वं संबन्धः समं युगपद्धनुषि विद्धुभिः तानि पञ्चशतानि समं समकालमेवाच्छिनत् ३० मृधे संग्रामे अ ४२
चलानचलान्ङ्घ्रिपान्वृक्षान्क्षिप्याभिधावतस्तस्य भुजान् विच्छेद शृङ्गमग्रभागं निकृत्तवान् ३२ ॥

42A

३९ ४९ ४० ग्रहेणतांमन्यतां ४१ सोपि सर्व्वं स्वप्रभेव ४२ तीर्थसंसेवया चकारघमनियेमेश्च आ
च्युतेचेतनना विनयस्यमः ४३ इति भावार्थे पंचदशः १५ षोडशे त्वार्जुनहंतेर्जमदग्नेरोहृतेर्मुहुः रामा
त्रिसप्तकृत्वो नृपावर्त्यमवत्सोपरवीरहा सम्प्रेत्याश्रमे पित्रे परिक्लिष्टां समर्प्ययत २० स्वकर्म
तत्कृतं रामः पित्रे मातृभ्यश्च वर्णयामास तच्छ्रुत्वा जमदग्निरभाषत २८ राम राम महा
बाहो भवान्पापमकारषीत् अवधीन्नरदेवं यत्सर्वदेवमयं नृपा २९ वयं हि ब्राह्मणास्तात
क्षमयार्हणतां गताः यया लोकगुरुर्देवः पारमेष्ठ्यमगात्पदं ४० क्षमया रोचते लक्ष्मीर्ब्राह्मी
शिव° सौरी यथा प्रभा क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः ४१ राज्ञो मूर्द्धाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्म
वधाद्गुरुः तीर्थसंसेवया चांहो जह्यङ्गाच्युतचेतनः ४२ इति श्रीभागवते नवमस्कंधे पंचद
शोध्यायः १५ शुक उवाच पित्रोपशिक्षितो रामस्तथेति कुरुनंदन संवत्सरं तीर्थयात्रां चरि
त्वाश्रममाव्रजत् १ कदाचिद्रेणुका याता गंगायां पद्ममालिनं गंधर्वराजं क्रीडंतमप्सरो
भिरपश्यत २ विलोकयंती क्रीडंतमुदकार्थं नदीं गता होमवेलां न सस्मार किंचिच्चित्ररथस्पृ ४
हा ३ कालात्ययं तं विलोक्य मुनेः शापविशंकिता आगत्य कलशं तस्थौ पुरोधाय कृतांजलिः हूं
तस्य वधः प्रोक्तो विश्वामित्रस्य चान्वयः १ किं विदधीषत चित्ररथे गंधर्वराजस्पृहाय स्त्रः साकिं विनस्यत

रेणिका ४ कलशं पुरोधाय ४ ॥

ष्मिवात्मानं मत्वा ४ ज्ञात्वा नितं च्चितो ध्यानं गां मातृश्च वधे संचोदितः सन्मुनेर्यः समाधिस्तपस्तपोश्च
भावः यदि नहन्यां तर्हि मामपि शपेत्समर्थः यदि तु हन्यां तर्हि मयि प्रसन्नः सन् तानपि जीवयितुं समर्थ

व्यभिचारं मुनिर्ज्ञात्वा पत्न्याः प्रकुपितोऽब्रवीत् घ्नतैनां पुत्रकाः पापामित्युक्तास्ते न चक्रिरे ४ रामः
संचोदितः पित्रा भ्रातॄन्मात्रा सहावधीत् प्रभावज्ञो मुनेः सम्यक्समाधेस्तपसश्च सः ५ वरेणच्छ
न्दयामास प्रीतः सत्यवतीसुतः वव्रे हतानां रामोपि जीवितं चास्मृतिं वधे ६ उत्तस्थुस्ते कुशलि
नो निद्रापाय इवाञ्जसा पितुर्विद्वांस्तपोवीर्यं रामश्चक्रे सुहृद्वधं ७ येर्जुनस्य सुता राजन्स्मर
न्तः स्वपितुर्वधं रामवीर्यपराभूता लेभिरे शर्म न क्वचित् ८ एकदाश्रमतो रामे सभ्रातरि व
नं गते वैरं सिसाधयिषवो लब्धच्छिद्रा उपागमन् ९ दृष्ट्वाग्न्यागार आसीनमावेशितधियं मु
निं भगवत्युत्तमश्लोके जघ्नुस्ते पापनिश्चयाः १० याच्यमानाः कृपणया राममात्रातिदारुणाः
प्रसह्य शिर उत्कृत्य निन्युस्ते क्षत्रबन्धवः ११ रेणुका दुःखशोकार्ता निघ्नन्त्यात्मानमात्मना राम
रामेति तातेति विचुक्रोशोच्चकैः सती १२ तदुपश्रुत्य दूरस्था हा रामेत्यार्तवत्स्वनं त्वरयाश्रममा
साद्य ददृशुः पितरं हतं १४

इति जानन्नित्यर्थः ६ नन्वपि निंदितं कथं कृतवान् तत्राह पितुर्वि
द्वानिति स्वैव तप एवाभिप्रायः ७ सर्वैदतत्रियवधेकारणं वक्तुमाह येर्जुनस्य सुता इत्यादिना २ १०.म

उःखादीनां वियोगेन विमोचितः १५ १६ त्वमेवैवं विदिता श्रीपस्याः तेऽद्यतज्ञ सतामसौ सोभीष्टमाद्रिसत्तम
महांतमिति चक्रे १७ तेषां रक्तेन ग्रब्रह्मणो नाम यावद्दयी रागनदी चक्रे तथापि सर्वं तत्र व्येथ किं कारणं
न दुःखेशो धामर्षाति निमेकवेणविमोचितः श्लाघतमापोपुर्मिष्टन्यस्तास्मान्स्वर्गतोऽभवान् १५ वि
लक्ष्यैवं पितरौ देवनियाय मत्प्रसुमव्ये प्रणम्य परमुरामः तथातयमनोरथे १६ गत्वामाद्रिसत्तीरा
मो ब्रह्मन्नविदितविधि तस्मात्सरक्षीश्वभीतराजनम्यो चक्रे महागिरिं १७ तद्रक्तेन नदीयोगाम ब्रह्मणो
मथावरा देवत्तल्यापि लब्ध्वं तत्तेमालकाशिरिं १८ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्र
भुः स्यमंतपंचके चक्रे शोणितोदान्ह्रदानव १९ पितृः कायेन सप्ताय शिरःप्रादाय वर्हिषि स
वेदेवमसंदर्भमात्मानं मयजन्मवैः ददौ प्राचीदिशं होत्रे ब्रह्मणो दक्षिणां दिशं अध्वर्यवे प्रतीं
चीं वै उद्गात्रे उत्तरां दिशं २० अन्येभ्यो वाऽन्तरदिशः कश्यपाय च मध्यतः आर्यावर्तमुपद्रष्टे सदस्येभ्य
स्ततः परं २१ ततस्त्वावभृथस्नानविधूताशेषकिल्बिषः सरस्वत्यां ब्रह्मनद्यां रेजे व्यभ्र इवांशुमान् २२
स्वदेहं जमदग्निस्तु लब्ध्वा संज्ञानलक्षणं ऋषीणां मण्डले सोऽभूत्सप्तमो राम पूजितः २३ तथार हेतु
हेतेति मोहेन युगे गत्वकालिनिमूलाय प्रवर्तितिभिमति त्रिःसप्तकृत्वो रेणुकया दुःखावेशाद्रुउरस्ताडनं कृतं त
तो राम स्नानवल्कलः तत्र मृत्साहितवानि निश्चसिद्धिः १९ २१ संज्ञान संस्मृतिः तेदेव लब्धवान्विदूरपश्यंते स्वदेह

लब्धा सप्तकृष्णीणांमंडले सप्तमो मस्थिरभूत २३ ॥

43A

भा॰न॰ टी॰ ४४

तृतीयस्वैवैरेवैरप्रवर्तकेषु समर्पिष्यकतमोभविष्यतीत्यर्थः २४ भुवोभारमहरन् भारमेवान्नृपानिति
२६ तेरेवंप्रमत्काननुश्रमेकं ममाध्यप्रस्तुतमाह गाधेरिति महातेजा विश्वामित्रः २७ येनैवैल्लिंगाख्यमवाय
त्यागेन प्राणायामनयार्थ्यातीति वन्मधुच्छन्दसएवोच्यते तथा च श्रुतिः तस्यह विश्वामित्रस्यैकशतं
पुत्रा आसुः पंचाशदेव ज्यायांसो मधुच्छंदसः पंचाशत्कनीयांस इत्यादि तत्र विश्वामित्रपुत्रेषु मध्ये

५५

ऽस्तेऽद्यापि भगवान् रामः कमललोचनः आगामिन्यन्तरे राजन् वर्तयिष्यति वै बृहत्
२४ आस्तेऽद्यापि महेन्द्राद्रौ न्यस्तदण्डः प्रशान्तधीः उपगीयमानचरितः सिद्धगन्धर्वचारणैः
२५ एवं भृगुषु विश्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः अवतीर्य परं भारं भुवोऽहन् बहुशो नृपा
न् २६ गाधेरभून्महातेजाः समिद्ध इव पावकः तपसा क्षात्रमुत्सृज्य यो लेभे ब्रह्मवर्चस
२७ विश्वामित्रस्य चैवासन् पुत्रा एकशतं नृप मध्यमस्तु मधुच्छंदा मधुच्छंदस एव ते
२८

वरुणाजीगर्तस्य देवरातस्य ज्येष्ठत्वमवगम्यते तथाभ्यास्खलायनवोयायनादिभिः कौशिकानां
देवरातप्रवरत्वमुक्तं प्रवरश्चैतस्मिन्नेव वंशेऽवान्तरभेदः ततं देवरातेन तथा च स्मृतिः एकएव
ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वंगिरोगणादिति २८ ॥ ॥० ४४

तेनक्रुतोमधुछंदामवश्रुदेवरातस्यकौशिकप्रवरत्वमित्याशंक्य तदुपपादयन्नाह पुत्रंकृत्वेत्यादियावत्स
मातिष्ठंवेमजीगर्तेसुतत्वेमध्यमत्वेनपितृभ्यामममतात्वविहायविक्रीतत्वात्तस्यकृपयापाहुतोनाह ज्येष्ठएव।
प्रकल्पतामिति ११ एतदेवस्पष्टयितुंविशिनष्टि परंतिद्वाभ्यां मुमुचेमुमुचयति १॰ भार्गवोपिगाधि
पुत्राधिदेवरातेपुत्रेदेवरातइतिविश्वामित्रः ११ ततस्यज्येष्ठत्वकुशलत्वेमेनिरे मध्यमत्वस्यानर्थावहत्व

पुत्रंकृत्वाशुनःशेफंदेवरातंचभार्गवं अजीगर्तेसुतानाहज्येष्ठएवप्रकल्प्यतां ११ योवैदरिद्र
द्रूमेतिविक्रीतापुत्रःपशुः स्तुत्वादेवानग्निमुखानदीनममुंचपाशबंधनात् १॰ योरातोदेवयजने
दैवैर्गाधिसुतायसः देवरातइतिख्यातःशुनःशेफस्तुभार्गवः ११ येमधुछंदसोज्येष्ठाःकुशा।
तंमेनिरेनततत् प्रशापुत्रान्मुनिक्रुद्धोम्लेच्छाभवतदुर्मतेनाः ११ सहोवाचमधुच्छंदाःसार्द्धंपंच
शतानातः यन्नोभवान्सतानीतेतस्मिंस्तिष्ठामहेवयं ११ ज्येष्ठंमत्ररदरोचक्रुस्त्वामन्वंचोवयंस्म
हि विश्वामित्रःसुतानां
दृष्ट्वात्वागीकृतवेतः मुनिविश्वामित्रः ११ पंचाशताकनिष्ठैःसाकंसम
थामोमधुछंदाउवाचनोस्माकंयतज्येष्ठत्वेकनिष्ठत्वेवाभवान्पितास्मजानीतेममन्यतेमतेतस्मिंस्तिष्ठति
ष्ठामेति एवमुक्त्वामंत्ररराकस्यानुनेकतमस्यामुतानामित्यादिमंत्रमाणइष्टारमुनःशेफज्येष्ठंचक्रुःत
दाह वयंसर्वेत्वामन्वंचःस्महिपुत्रगतारःकनिष्ठास्सहरस्वर्षीः ११ ततःप्रसन्नोविश्वामित्रस्तान्सुतानाह

इति श्रीकृतोमविनिधाय ३४ ॥

भा. न. येयूयमेमा नेष्ठ वयत्वमनुगरहणानः अनुवर्त्तमानाः सन्तः मां वीरवन्तं नेपुत्रवन्तं न कर्त्त कृतवन्तः इत्यर्थः
टी. हे कुशिकाः एषदेवरातः वो युष्माकं मध्ये कौशिक एव पतनो वीरो मनुष्युः तमेनमन्वित ऽनुगच्छत अन्ये
वाष्टकादयस्तस्य सतनाम्नामेन ३५ उपसंहरति एवमिति पक्ष्यामाः एकेन गर्हहीनाः अन्ये तु पुत्रा
४५ ये मानं नेमेत्तु गरहणानो वीरवन्तं मकर्त्तमा एष वः कुशिका वीरो देवरात स्तमन्वित अन्येयवाष्टक
45 हारीत जयक्रतुमदादयः ३७ एवं कौशिकगोत्रं तु विश्वामित्रैः पृथग्विधं प्रवरान्तरमाप।
त्रेतद्धि वैवं विकल्पितं ३६ इतिश्रीभागवते नवमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः १६ बादरायणिरु
वाच यः पुरूरवसः पुत्र आयुस्तस्याभवन्सुताः नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रजी रम्भश्च वीर्यवान्
१ अनेना इति राजेन्द्र शृणु क्षत्रवृद्धोन्वयं क्षत्रवृद्धसुतस्यासन्सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः २ का।
श्यः कुशो गृत्समद इति गृत्समदादभूत् शुनकः शौनको यस्य बह्वृचप्रवरो मुनिः ३ काश्य
स्य काशिस्तत्पुत्रो राष्ट्रो दीर्घतमः पिता धन्वन्तरिर्दीर्घतमस आयुर्वेदप्रवर्त्तकः ४
तेन स्वीकृतं विकल्पितं ३६ इति नवमे षोडशः १६ आयोः समदशोऽल्वेतस्मिन्नेष पुत्रसंघ वस्ते सुतेषु तत्र।
वृद्धादि चतुर्णां वंशावर्णनं १ इदं श्रीकृष्णावतारमूलाचार्यवंशानुक्रमणमस्मादि क्रमेणाप्रक्रान्तमिति
यस्य वंशो कृष्णावतारेन स्यवंशोनिविततन्वादत्तेनवूण्यते अतः पुरूरवसः पुत्राणामायुपत्यानाकनिष्ठानां वंशा।

उक्ते दानीं प्रथमस्य वंशमाह यः इति एवं नहुषययातियदुप्रभृति। क्षत्रवृद्धः क्षत्रवृद्धः क्षत्रवृद्धस्य १२ दीर्घतमसः पिता ४ ४५

पत्रा २

45A

स्मृतिमात्रप्रवर्त्तितो गार्ग्यानियतुपमभृतिष्वपि दृष्ट्वा हच्चहृद्धः तच्चहृद्धेवं नाशयतीति तया ५ ततः
प्रतर्दनादिगावानाद्युमतः सकाशादलर्कोदयः ६ सन्नतिमन्तः सत्यकेतोधृष्टकेतुः ७ तस्मात्

पत्तभृगवात्सर्वदेवांशः सुनमात्रातिनाशनः तस्य च केतुमानस्य जज्ञे भीमरथस्ततः ८ दिवोदासो
द्युमांस्तस्मात्प्रतर्दनस्तस्मिन्तः स एव वत्सो जित्वरस्त्वतध्वजः इति ९ तथा कुवलयाश्च इति
प्रोक्तो अलर्कादयस्ततः १ षष्टिर्वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च नालर्कादपरो राजा बुभुजे मेदि
नीं युवा ० अलर्कात्सन्ततिस्तस्मात्सुनीथोथ सुकेतनः धर्मकेतुः सुतस्तस्मात्सत्यकेतुरजाय
त २ धृष्टकेतुपितातस्मात्सुकुमारः क्षितीश्वरः वीतिहोत्रस्य भर्गोतो भार्गभूमिस्ततो नृपः ३
इतीमे काशयो भूपाः क्षत्रवृद्धान्वयायिनः रभस्य रभसः पुत्रो गंभीरश्चाक्रियस्ततः ४ तस्य क्षे
त्रे ब्रह्म जज्ञे शृणु वंशमनेनसः शुद्धस्ततः शुचिस्तस्मात्त्रिककुद्धर्मसारथिः ५ ततः शांतर
यो जज्ञे कृतकृत्यः स आत्मवान् रजेः पंचशतान्यासन् पुत्राणाममितौजसां ६ देवैरभ्यर्थितो
दैत्यान्हत्वेन्द्रायाददिवं इंद्रस्तस्मै पुनर्दत्वा गृहीत्वा चरणौ रजेः ७
कुमारः तस्माद्दीतिहो
त्रस्य भर्गः भर्गोतो भार्गभूमि १ काशयः काशेर्वंश्याः काशेः प्रपितामहस्य क्षत्रवृद्धस्य अन्वयेतेयानी
तितया ततः प्रैनेनसः शुद्धोजन्म ११ कृतकृत्यः स यतः आत्मवानस्तानी अतः पुत्रोऽनन्तरमनकृतवानित्य

घ

भा॰ न॰ तेषामतिभ्रंशायगुरुणाभिचारः कृतइतिनावत्प्रसिद्धमेतदपि वृत्रवधप्रसंगे रजिपुत्रपराक्रमं दृष्ट्वा तद्वधायेन्द्रस्य सहायतामकरोद्बृहस्पतिः

टी॰ कुशात्प्रतिः ततः संजयः १८ इतिभावार्थदीपिकायांनवमेसप्तदशः १७ अष्टादशेययातेस्तुनाहुषस्यकथोच्यते

46

५६ आत्मानमर्पयामासप्रह्लादाद्यरिशंकितः पितर्युपरतेपुत्रायाचमानायनोददुः १४ त्रिविष्टपंम

हेन्द्राययज्ञभागान्समाददुः गुरुणाहूयमानेग्नौबलभित्तनयान्रजेः १५ अवधीद्भ्रंशितान्मा

र्गान्नकश्चिदवशेषितः कुशात्प्रतिः क्षात्रवृद्धात्संजयस्तत्सुतोजयः १६ ततःकृतःकृतस्यापि

जज्ञेहर्यबलोनृपः सहदेवस्ततोहीनोजयसेनस्तुतत्सुतः संकृतिस्तस्यचजयः क्षत्रधर्मामहा

मुक्तादेवं पत्र ५८ घ रथः क्षत्रवृद्धान्वयाभूपाइमेशृण्वथनाहुषात् १७ इतिश्रीभागवतेनवमस्कंधेसप्तदशो

ध्यायः १७ शुकउवाच यतिर्ययातिःसंयातिरायतिर्वियतिःकृतिः षडिमेनहुषस्यासन्निन्द्रि

याणीवदेहिनः १ राज्यंनैच्छद्यतिःपित्रादत्तंतत्परिणामवित् यत्रप्रविष्टःपुरुषआत्मानंनाव

बुध्यते २ पितरिभ्रंशितेस्थानादिन्द्राण्याधर्षणाद्द्विजैः प्रापितेजगरत्वंवैययातिरभवन्नृपः

३ चतसृष्वादिशद्दिक्षुभ्रातॄन्भ्राताययवीयसः कृतदारोजगामोढांकाव्यस्यवृषपर्वणः ४

तस्यपंचसुपुत्रेषुकनीयानयमित्याह २ तस्यराज्यस्यपरिणाममनर्थावहत्वंवेत्तीतितथा तत्रहेतुः

यत्रेति २ स्थानात्स्वर्गात्तद्धिनेतरमान्यादिभिः ३ यवीयसोभ्रातॄन्नादिशत् काव्यस्यशुक्रस्यवृषपर्व

५६

नप्रतिलोमता दोषं इत्याशंक्य स्वच्छन्दतया तद्विषयकथामाह एकदेत्यादिना प्रतिजग्राह तत्तद्वचः इति तेन गुरोः शुक्रस्य पुत्र्या देवयान्या च व्यवहारादिति द्वयोरन्वयः ६ कलगीतानुग्रे लसीयेषु तानि नलिनीषु लिता।

राजोवाच ब्रह्मर्षिर्भगवान्काव्यः क्षत्रबन्धुश्च नाहुषः राजन्यविप्रयोः कस्माद्विवाहः प्रतिलोमकः ८ शुक उवाच एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका सखीसहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्र्या च भामिनी ६ देवयान्या पुरोद्याने पुष्पितद्रुमसंकुले व्यचरत्कलगीतालिनलिनीपुलिनेऽबला ७ ता जलाशयमासाद्य कन्याः कमललोचनाः तीरे न्यस्य दुकूलानि विजह्रुः सिञ्चतीर्मिथः ८ वीक्ष्य व्रजन्तं गिरिशं सह देव्या वृषस्थितम् सहसोत्तीर्य वासांसि पर्यधुर्व्रीडिताः स्त्रियः ९ शर्मिष्ठाजानती वासो गुरुपुत्र्याः समव्ययत् स्वीयं मत्वा प्रकुपिता देवयानीदमब्रवीत् १०

अहो निरीक्ष्यतामस्या दास्याः कर्म ह्यसांप्रतम् अस्मद्धार्यं धृतवती शुनीव हविरध्वरे ११ यैरिदं तपसा सृष्टं मुखं पुंसः परस्य ये धार्यते यैरिह ज्योतिः शिवः पन्थाः प्रदर्शितः १२ यान्वन्दन्त्युपतिष्ठन्ते लोकनाथाः सुरेश्वराः भगवानपि विश्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः १६

निर्यस्मिन् दोषाने अवला शर्मिष्ठा ७ सिंचती सिंचन्त्यः ८ अजानती स्वीयं मत्वा गुरुपुत्र्या वासः समव्ययत् पर्यधात् १० असांप्रतम् अन्याय्यं ११ अस्या येन व्रह्मणा लोकव्यवहारोऽनेन नक्रियते इति त्रिभिः येन ब्राह्मणाः परस्य पुंसो मुखं मुखाद्युत्पन्नत्वेन तत्सिद्धा

॥ १४ ५८ ॥ नित्यविवेकोद्धारसर्गः श्लोकसंख्याविवृत्सर्गः

भा॰ न
टी॰
८०

ते स्वं ब्राह्मणमेव तनावबध्नन्त्ये नत्वापि वयं भृगवः प्रशस्ताः स्वपिता त्वः शिष्यः एवं मन्यपि ग्रस्ताः सिर्थायस्व वासः।
इयमसती धृतवती १४ १२ २० निषिद्धाय प्रतिमं समवेयद्भिमितवाह एषाइति २१ ब्राह्मणमेवत्वं हाणो
हि किमनेनानुग्रहेलोतिचेतत्राह नब्राह्मणाइति बृहस्पतेः सुतः कचः शुक्रान्मृतसंजीवनीविद्यामध्य ४८
वयं तत्रापि भृगवः शिष्योऽस्याः पितामहः प्रस्तद्वार्यं यन्तवतीश्रुद्रो वेदमिवासती १४ एवंवि
पतीं शर्मिष्ठा गुरुपुत्रीमभाषत रुषाश्वसंत्युरंगीव धर्षिता दष्टदच्छदा १५ आत्मवृत्तमविज्ञा
य कत्थसे बहुभिक्षुकि किं न प्रतीक्षसेऽस्माकं गृहान्बलिभुजो यथा १६ एवंविधैः सुपरुषैः क्षि
प्त्वाचार्यसुतां सती शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे वासश्चादाय मन्युना १७ तस्यां गतायां स्वगृहं ययाति
र्मृगयां चरन् प्राप्तो यदृच्छया कूपे जलार्थी तां ददर्श ह १८ दत्वा स्वमुत्तरं वासस्तस्यै राजा वि
वाससे गृहीत्वा पाणिना पाणिमुज्जहार दयापरः १९ तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा रा
जंस्त्वया गृहीतो मे पाणिः परपुरंजय हस्तग्राहोऽपरो मा भूद्गृहीतायास्त्वया हि मे एष ईशकृतो
वीरसंबंधो नात्र पौरुषः २१ यदिदं कूपमग्नाया भवतो दर्शनं मम नब्राह्मणो मे भविता हस्तग्राहो
महाभुज कचस्य बार्हस्पत्यस्य
गात् तदा च देवयानी पतिं चकमे स च गुरुपुत्रीमप्रयुज्येति नता \
मुद्दहन ततस्तत्कुपिता सती तेवं यविद्या न फलाभवत्विति तं शशाप स च न त्वं ब्राह्मणः पतिर्न भवेदिति

47A

प्रगाह्यीयत्वा रुनमित्रेतमपितृदैवेनोपमंत्रपापिनत्तुद्धानक्रुतेनतस्मासकामेसंखमनस्यबुद्धानद्दृश्यर्थैमरी
यमनः प्रविशेदितितस्याः वचः प्रतिजग्राह अंगीकृतवान् २३ शर्मिष्ठासंबंधीपिदैववशादेवाभ
वदितिदर्शयन्नाह गतेराजनीतिनवभिः उक्तमित्तकौमारि कृतेकूपप्रवेशपारि २४ कापोतीमुद्ध
ययात्निरवमित्रैतदैवोपभृतमात्मनः मनस्तत्रक्तंतुद्धाप्रतिजग्राहनत्वचः २३ गतेराजनिसा
वीरेतत्रस्मरुदतीपितुः न्यवेदयत्ततःसर्वमुक्तंशर्मिष्ठयाकृतं २४ गतेराजनिसावीरेतत्रस्म
रुदतीपितुः दुर्मनाभगवान्काव्यःपौरोहित्यंविगर्हयन् स्तुवन्वृत्तिंचकापोतींदुहित्रासययौ
पुरात् २५ वृषपर्वातमाज्ञायप्रत्यनीकविवक्षितं गुरुंप्रसादयन्मूर्द्ध्नापादयोःपतितःपथि २६
ज्ञात्वाइतिमन्युर्भगवान् नीकविवक्षितं गुरुंप्रसादयन्मूर्द्ध्नापादयोःपतितः क्षिप्तपादयाचष्टभा
गवः कामोस्याः क्रियतांराजन्नैनांत्यक्तुमिहोत्सहे २७ नैयतवशस्थितेप्राहदेवयानीमनोगतं
पित्रादत्तायतोयास्येसानुगायातुमामनु २८ स्वानांतत्संकटंवीक्ष्यतदर्थस्यचगौरवं देवयानीं
प्रति २९ प्रत्यनीकादेवाशेलविवक्षिताः जंयप्रापणीयाइत्यमि पर्यचरत्स्त्रीसहस्रेणदासवत् २९
प्रेतयस्यतस्याभूतेतात्वाप्रत्यनीकानाविवक्षितमितिवा २६ सा उगामसखीसहितांशर्मिष्ठामाम्र:।
नयान्निति २७ २८ ततस्माविर्निगताक्रुक्रोतसंकटंवीक्ष्यततस्मादेवाश्रितादर्शस्य प्रयोजनस्यगौरव

५५

भा॰न॰ नन्वेमापानेोपपाच्छेदित्यर्थः ११ अपत्यार्थमृतुकाले प्रार्थनात् अस्याः कामपूरणं धर्ममवेत्य शुक्रस्य व
टी॰ चस्त्रं स्मरन् दिष्टं दैवं प्रापितमेवं तत्सङ्गमभ्यपद्यत न तु कामतइत्यर्थः १२ आसुर्याः शर्मिष्ठायाः भर्तुःसा
४८ काशात् १३ उपमन्त्रयन् प्रसादयन् १४ विकृतरूपकरणीतिनिनयानेदुहितेति कामेरघाप्यन्मोस्मिका

नाङ्गवापसुतो दत्वा मद्दत्वा शर्मिष्ठयोपभुक्ताः तमाहराजन्शर्मिष्ठामाधास्तल्पेनकर्हिचित् १॰ वि

लोक्यौशनसीराजनशर्मिष्ठाप्रसुतांप्रजांक्वचित् तमेववव्रेरहसिसख्याः पतिमृतौसती २१ राजपु

त्र्यार्थितोपत्ये धर्मंचावेत्यधर्मवित् स्मरञ्छुक्रवचः कालेदिष्टमेवाभ्यपद्यत २२ यदुंचतुर्वसुं

चैवदेवयानीव्यजायत द्रुह्युंचानुंचपूरुंचशर्मिष्ठावार्षपर्वणी २३ गर्भसंभवमासुर्या

भर्तुर्विज्ञायमानिनी देवयान्यपितुर्गेहंययौक्रोधविमूर्छिता २४ प्रियामनुगतःकामीव

चोभिरुपमन्त्रयन् नप्रसादयितुंशेकेपादसंवाहनादिभिः २५ शुक्रस्तमाहकुपितःस्त्रीकाम

नृतपूरुष त्वांजराविशतांमन्दविरूपकरणीनृणां २६ ययातिरुवाच अतृप्तोस्म्यद्यकामानां

ब्रह्मन्दुहितरिस्मते शुक्र॰ व्यत्यस्यतांयथाकामंवयसायोभिधास्यति इतिलब्धव्यवस्थानःपु

त्रंज्येष्ठमवोचत यदोतातप्रतीच्छे

मानेनोभेगेरिनिवाप्युक्रमात् नर्हियोभिधास्यतिप्रमितोधारयिष्य

ति तमयवयसाकाममन्त्यपतांयर्थेच्छजरांवान्यययात् व्यत्ययेनीयतामिनिवा यद्वान्यस्मिन्निछेदःतोज

वपसे

४९ ॥ यतो न धर्मज्ञाः अनित्यैर्योवनेनैनित्यबुद्धयः ५१ त्वं जरां किं न द्रक्ष्यसि इत्यपृच्छत प्रत्याख्या
नेमा कृत्याद्दरन्यार ताल्यमिति अत्यभ्युक्तः सदैरकर्तः प्रत्युपकारे कर्तको न्वत्तमः ५२ तथापि पितृ
मातामहकुलां वंल्मन त्वमेवविषयेष्वहं वयमामवदीयेन रंत्येकतिपया समाः ५३ यदुरुवाच
नोत्सहे जरया त्यात्मत ताताम्रा मयानघ अविदित्वा सतं वयाम्येवै नत्वं प्येनेति सत्यभक्षः ५४ तवस्ता
सोदितः पित्राद्रुह्यस्ता नुअभारत प्रत्याचख्यौ सधर्मज्ञा ह्यनित्ये नित्यबुद्धयः ५५ अपृच्छत्तनयं
शर्मिष्ठातनयो गुणाधिकं तत्त्वमग्रजवन्नत्वमा प्रत्याख्यातुमर्हसि ५६ पूरुरुवाच को नु लो
के मनुष्येन्द्र पितुरात्मकृतः पुमान् प्रतिकर्तुं क्षमो यस्य प्रसादाद्विन्दते परं ५७ उत्तमश्चिन्तितं
कुर्यात् प्रोक्तकारी च मध्यमः अधमोऽश्रद्धया कुर्यादकर्ता उच्चरितं पितुः ५८ इति प्रमुदितः पू
रुः प्रत्यगृह्णाज्जरां पितुः सोऽपि तद्वयसा कामान् यथावज्जुजुषे नृप ५९ सप्तद्वीपपतिः सम्य
क्पितृवत्पालयन्प्रजाः यथोपजोषं विषयाञ्जुजुषेऽव्याहतेन्द्रियः ६० देवयान्यप्यनुदिनं म
नोवाग्देहवस्तुभिः प्रेयसः परमां प्रीतिमुवाह प्रेयसी रहः ६१ अयजद्यज्ञपुरुषं क्रतुभिर्भूरिदक्षि
पैश्चिंतितं कुर्यात् स उत्तम उक्तप्रोक्तकारी स मध्यमः यस्त्वश्रद्धा णैः सर्ववेदमयं देवं सर्वदे
कुर्यात् सो ऽधमः अकर्ता पितुरुच्चरितं पुरीषवत् ५८ न्यजुषे सवितवान् ५९ यथोपजोषं यथाप्रीति

भा॰ने॰ नानाविभानिप्राणवदिंद्रियप्रवृत्तिः तद्रूपेणेनाभाति स्वप्नमायाभ्यांसहितोमनोरथश्चेवत्यर्थः ४८ मनः।
टी॰ सर्वंकामभोगकरिंद्रियैः कल्पितैः पराश्रवैरिंद्रियैः ५० इतिभावार्थेद्वादशः १२ उक्तविशेषोयथा।
४९ तिः सर्वविषयिणंनववज्रोपम देवयानीसमाख्याख्याविरक्तोमुक्तिमाप्तवान् १ भुक्तभोगाममजार्दस्यत्वज

यस्मिन्निदंविरचितंव्योम्नीवजलदावलिः नानेवभातिनाभातिस्वप्नमायामनोरथः ४८ न
मेवहृदिविन्यस्यवासुदेवंगुहाशयम् नारायणमणीयांसंनिराशीरयजत्प्रभुम् ४९ एवंव
र्षसहस्राणिमनःषष्ठैर्मनःसुखं विदधानोपिनातृप्यत्सार्वभौमःकदिंद्रियैः ५० इति।
श्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेअष्टादशोध्यायः १८ श्रीशुकउवाच सइत्थमाचरन्
कामान्स्त्रैणोपह्नवमात्मनः बुद्ध्वाप्रियायैनिर्विण्णोगाथामेतामगायत १ शृणुभार्गव्य।
मूंगाथांमद्विधाचरितांभुवि धीरायस्यानुशोचंतिवनेग्रामनिवासिनः २

वृत्तमात्मनः विडंबयन्प्रियामाहनिर्वेदयितुमात्मवान् २ कामानाचवस्तुपभुंजानः गाथामि।
तिहासं २ मद्विधेनमादृशेनाचरितांमद्विधस्याचरितंयस्यामितिवायस्यग्रामनिवासिनः
कामिनोमद्विधस्याचरितंस्ववनेस्थिताधीराः शोचंति २ ॥ ४९

49A

तस्यागायामृगास्यात्मानमनुसस्मार वत्सराइति प्रियामनुसस्मार पत्नीमितिविवेनेसंसारेऽप्रियेविषये २ रोध
सितेद्विषाणाग्रेणामृदादिकमुद्धृत्यतीर्थेनिर्गमायमार्गमकल्पयत ३ वत्सइति सामिष्टाप्रमुखाः कामयामा
सः कांतंप्रतिकामिनीः कामवत्यः ४ पीवानंपुष्टं समग्रस्कंवद्धं लरतिसमर्थमित्यर्थः मीढ्वांसं रेतःसेक्तारं
वत्सएकोवनेकश्चिद्विविक्तत्यियमात्मनः ददर्शाकूपपतितोस्वकर्मवशाशामजो १ तस्याउद्धर
णोपायवत्सकामीविचिंतयन् व्यथत्ततीर्थमुद्धृत्यविषाणाग्रेणरोधसि ३ सोनीर्यकूपात्स्वश्रोणी
तमेवचक्रेमकिल तयावृतंसमुद्वीक्ष्यवह्योः जाकांतकामिनी ५ पीवानंसमस्कंल्पं प्रेक्ष्यमीढ्वांसं
रतिकोविदं सएकोजवृष्णानां सा वह्णीनां रतिवर्द्धनः रेमेकामग्रहग्रस्तआत्मानंनावबुध्यत ६
तमेवप्रेक्ष्यतमयारमभाणामजान्यया विलोक्यकूपसंविग्रानामृष्यद्भुस्तकर्मतत ७ तद्दृष्ट्वेदंस्व
रूपंकामिनं तत्पुणमोहद रेडिगयारामममुत्सत्यामामिनदुःखितायया ८ सोपिचानुगतःस्वेणाःस्त्र
णाम्लोच्यमादिदं कुर्वन्विरेविगाकारेनानाप्रक्रीडनायिमिस्थितः ९ तस्मात्तत्र द्विजः कश्चिदजासाम्य
यभुकोविदं प्रमिदं प्रतणपवप्रेक्ष्यनाव क्लिन्नहुणा ले वनेतृषानांभूयः सदेयैर्यायोगवित १०
बुध्यत ९ स्वामिनमितिश्रुक्राभिप्रायेणार ८ इत्युविगाकारवत्सजालिसात्रं प्रसादयितं २ वृषणा
मच्छिनत तस्यामभोगासमर्थमकरोत प्रयोयस्वपुत्र्याः कामभोगाय योगवित उपायतः जराव्यत्यासे

[illegible] २८

भा॰न॰ कृपणलब्धयासह कामैः सेव्यमानैर्न तु तृप्यति ९ न तु तर्हि पुनरपि वद्ध्वो विषयाः सेव्यंतां ततो मनस्तृप्रीते
टी॰ सति कामोपरत्यस्यमाशंक्य निवर्तनेनेति वेतन्नवाह यदि निद्धाभ्यां न दुह्यति न पूरयति १० हविषाकृष्णवर्त्मनेव कृ।
९॰ सवर्णा पुष्पिरिव तर्हि कदाचिन्नोपायेन वा मनसः संपूर्णाः प्रीतिः स्यात्तथा कामोपरम्यामः स्यादित्यत आह
50 संवद्दुर्घर्षाणाः सोपि पूजया कृपणलब्धया कालेन बहुना तिष्ठेद्द्वै कामैर्नोपयापितस्यति ११ तथाहं
कृपणः सुभ्रु भवत्याः प्रेमयंत्रितः आत्मानं नाभिजानामि मोहितस्तव मायया १२ यत्पृथिव्यां
व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः न दुह्यंति मनः प्रीतिं पुंसः कामहतस्य ते १३ न जातु कामः का।
मानामुपभोगेन शाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते १४ यदा न कुरुते भावं स।
र्वभूतेष्वमंगलं समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः १५ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्जीर्यतो या।
न जीर्यते तां तृष्णां दुःखनिवहां शर्मकामो द्रुतं त्यजेत् १६ मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा नाविविक्तास।
नो भवेत् बलवानिंद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति १७ पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयान्सेवतोसकृत्
तथापि चानुसवनं तृष्णा तेषूपजायते १८ तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याध्याय मानसं निर्द्वंद्वो निर
पदेतिषद्भिः प्रशंसां तस्मात्वं रागद्वेषादि विषमम् १९ दुःखानि निनितां वद्दतीनितनथा हंकार चरिष्यामि मृगैः।
तो व्रीहिस्त्रियादीनां सर्वथा त्याज्यमित्याह मात्रेति अविविक्तसंकीर्णासनएकासनः कर्षति आकर्षति

50 A

नतु तृष्णात्यागस्यातिदुष्करत्वात्कथं ब्रह्मणि मनस्याधानं स्यात् तत्राह दृष्टमिति यो नानुध्यायेन्न संवि
शेत् त्वं वोपभुञ्जीत तत्र दृष्टश्रुतयोरननुध्यानादौ स आत्मदृग्भवति १८ २० तस्य पूरोर्वयो स्थापयित्वा २१ विष
दृष्टं श्रुतमसद्बुद्ध्वा नानुध्यायेन्न संविशेत् संसृतिं चात्मनाशं च तत्र विद्वान्स आत्मदृक् १८ इत्युक्त्वा
नाहुषो जायां तदीयं पूरवे वयः दत्त्वा स्वजरसं तस्मादाददे विगतस्पृहः १९ दिशि दक्षिणपूर्वस्यां द्रु
ह्युं दक्षिणतो यदुं प्रतीच्यां तुर्वसुं चक्र उदीच्यामनुमीश्वरं २० भूमण्डलस्य सर्वस्य पूरुमर्हत्तमं वि
शां अभिषिच्याग्रजांस्तस्य वशे स्थाप्य वनं ययौ २१ आसेवितं वर्षपूगान्षड्वर्गं विषयेषु सः
क्षणेन मुमुचे नीडं जातपक्ष इव द्विजः २२ स तत्र निर्मुक्तसमस्तसङ्ग आत्मानुभूत्या विधुतत्रिलिं
गः परेऽमले ब्रह्मणि वासुदेवे लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः २३ श्रुत्वा गाथां देवयानी मेने प्रस्तो
भमात्मनः स्त्रीपुंसोः स्नेहवैक्लव्यात्परिहासमिवेरितं २४ सा सन्निवासं सुहृदां प्रपायामिव गच्छ
तां विज्ञायेश्वरतन्त्राणां मायाविरचितं विभो २५ सर्वत्र सङ्गमुत्सृज्य स्वप्नौपम्येन भार्गवी कृष्णे
मनः समावेश्य व्यधुनोल्लिङ्गमात्मनः २६ ये पुराब्दादिष्वासेवितं षड्वर्गं षडिन्द्रियं स्वं ममुचे तत्
त्याज यदा विषयेष्वासेवितं यस्मान्मिन्द्रियाणां वर्गं मुमुचे उपेक्षितेनेत्यर्थः २२ विधुतं निरस्तं त्रिगुणात्मकं
लिङ्गं येन प्रतीतः प्राप्तात्मा २३ प्रस्तोभमेवाह परिहासमिति यदा प्रस्तोभे निरूढनि मार्गप्रोत्साहनमेने २४

भा.न.
टी.
११
51

कथंममावेशयतेदात्र नमइति नमनादिभिः समावानमस्करोति २७ इतिनवमेएकोनविंशः २९ विंशो।
पितृप्रसादात्मराजासनमहोत्वते पूरोर्वंशोनुदेष्यतेभरतस्येयतेयशाः १ नन्सुतः प्रदेययानेसुतः १ य
मेयुस्तसन्यपुस्मवनेयुस्यधर्मसत्यव्रतेयवः वनेयुश्चावमाःस्मृतः एवंदेशोनेस्तनेयुप्रमुखोसस्योद्वास्य
नमस्तस्यभगावतेवासुदेवायवेधसे सर्वभूताधिवासायशांतायबृहतेनमः २७ इतिश्रीभाग।
वतेनवमस्कंधेएकोनविंशोध्यायः १९ बादरायणिरुवाच पूरोर्वंशप्रवक्ष्यामियत्रजातोसि
भारत यत्रराजर्षयोवंश्याब्रह्मवंश्याश्चजज्ञिरे १ जनमेजयोह्यभूत्पूरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः
नः प्रवीरोथमनुस्युर्वैतस्माच्चारुपदोभवत् २ तस्यसुद्युरभूत्पुत्रस्तस्माद्बहुगवस्ततः सं
याति॥ यातिस्तस्याहंयातीरौद्राश्वस्तत्सुतः स्मृतः ३ ऋतेयुस्तस्यकक्षेयुः स्थंडिलेयुः कृतेयुकः जले
युः सन्नतेयुश्चधर्मसत्यव्रतेयवः ४ दशैतेप्सरसः पुत्रावनेयुश्चावमः स्मृतः घृताच्यामिंद्रिया
णीवमुख्यस्यजगदात्मनः ५ ऋतेयोरंतिभारोभूत्त्रयस्तस्यात्मजानृप सुमतिर्ध्रुवोप्रतिर।
थः कण्वोप्रतिरथात्मजः ६ तस्यमेधातिथिस्तस्मात्प्रस्कन्नाद्याद्विजातयः पुत्रोभूत्सुमतेरेभिर्दुः
ष्मंतस्तत्सुतोमतः ७ दुष्मंतोमृगयांयातः कण्वाश्रमपदंगतः तत्रासीनांस्वप्रभयामंडयंतींरमामिव
स्वबुनाच्यामप्सरसिपुत्राजाताः अप्सरसस्तुइतिषष्ठी. समस्यार्थेवशवर्तित्वेदृष्टांतः जगदात्मनःजगत्प्राणस्य।
भूतस्यमुख्यस्यप्राणस्येंद्रियाणीव १ दुष्मंतस्यशकुंतलायांभरतः पुत्रोभवदितिकथ्याहोरागाह दुष्मंतोम

कौ

51A

तस्या दर्शनेन प्रमुदितः श्रान्तपवमन्विन्तः परिश्रमो यस्य १०। ११ पौरवणां वेनो नृपधर्मे रमते अनोम
ध्येन सत्त्ववयि रमणीदेवां त्वामानन्यतनपा वेद्मि १२ विश्वामित्रस्यात्मजाहं मेनकायां जाता तया च सा
वर्माखेतो वरारोहे त्वां भद्रैः कतिपयैर्वृतः तद्दर्शनप्रमुदितः सन्निवृत्तपरिश्रमः १० पप्रच्छ काम
संतप्तः सस्मरमनस्तान्यागिरा कान्त्वे कमलपत्राक्षि कस्यासि हृदयंगमे ११ किंस्विच्चिकीर्षितं
वन ? ते त्वं भवत्या निर्जने वने राजन्यतनया वेद्म्यहं त्वां समर्थये १२ नहि चेतः पौरवाणाम
धर्मे रमते क्वचित शकुन्तलोवाच विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने वेदैतद्भगवान्
कण्वो वीर किं करवाम ते १३ आस्यतां भुज्यतां विद्वान्गृह्यतामर्हणं च नः भुज्यतां सति नीवारा
उष्यतां यदि रोचते १४ दुष्यन्त उवाच उपपन्नमिदं सुभ्रु जाता याः कुशिकान्वये स्वयं हि वृण
ते राजकन्यकाः सदृशं वरं १५ ओमित्युक्ते यथाधर्ममुपयेमे शकुन्तलां गान्धर्वविधिना राजा देश
कालविधानवित १६ अमोघवीर्यो राजर्षिर्महिष्यां वीर्यमादधे श्वोभूते स्वपुरं यातः कालेनासूत
सा सुतं १७ कण्वः कुमारस्य वने चक्रे समुचिताः क्रियाः बद्ध्वा मृगेन्द्रांस्तरसा क्रीडति स्म स बालकः
सोगात्क्षमन्यायनचत्त्वन्त्वाग्रहान्यकन्ये वाहमित्यर्थः १५ किं करवामेत्यादि वाक्यानंदभिप्रायेत्तात्वाह
उपपन्नमिति १६ गान्धर्वविधिनामिथः समयपूर्वकेण १७ उरन्यंय २८ २९ ॥

धी१ सू८

शा॰ नि॰ दुरत्ययं विक्रान्ते विक्रमणीयम् २० २१ महत्वाचर्मिणां व्रतं तद्रूपमानानां ग्राथारमात्रे पितरे एव तत्पुत्रः तत्र हेतुः येनो।
टी॰ ति ग्राम्यो वै पुत्रनामासीति श्रुतेः भरस्व पुत्राणामग्रेनेन भरतनामनिरुक्तम् २२ किंच रेतोधाः रेताः सेक्ता
वपाकृत पुत्रो यमतया पितरं नयति तारयति तथा च श्रुतिः पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः
५२ तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवेति पाठान्तरे मातृपित्रोः पुत्रप्रतिविवाहे यमतया हे मेनिर्णीत

52

तं दुरत्ययविक्रान्तमाकारप्रसमदोतमा हैसैगांशांसुभूतं भर्तेरतिक्रमायामत २० यदानजार
हे राजा भार्यापुत्रावनिर्दिते सूपवतां सर्वभूतानां विद्यागाहाशरीरिणी २१ माता भस्त्रा पितुः
पुत्रो येन जातः स एव सः भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् २२ रेतोधाः पुत्रो नयति नर
देव यमक्षयात् त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला २३ पितर्युपरते सोऽपि च चक्रवर्ती।
महायशाः महिमा गीयते तस्य ध्रुवो सोस्य पार्श्वयोः हेरेगांभुवो भुवि २४ चक्रं दक्षिणहस्ते

पैमस्य समभायाः सकाशात् रेतोधा स्यपद्मकोशोस्य पार्श्वयोः इति महाभिषेकेणाभिषिक्तो यिरा
रेतः सेक्तापि तैव धर्मेण विनियपुत्रं नयति तन्मालेन्यस्यार्थः ततस्त्र भार्यापुत्रो लीकृतवानितिशेषः २२
चक्रवर्तीत्यस्य वैतिशेषः तस्य महिमा गीयते तदप्येते श्लोकाद्यभिगीतानीत्यादि बहु वक्तव्या च
रेखाभुवः प्रपन्नानस्य २६ तत्रैतिगामेवाह चक्रमिति २५ ॥ ०

५२

52 A

गंगायामनुलोमं पंचपंचाशतानावानिमिलीजे पुरोत्थायपुरोदधिंतेकृत्वायमुनायामनुचयसमुनायाश्चानु
लोमंते १९ ऋषभाधिकसप्ततिमेघ्यानस्मान्देवेथ किंकुर्वन्नसुपवप्रकर्षेणाददत् सावीग्रगणप्रकृष्णु
णावतिर्देवैः त्रिखिनोमूत यस्मिन्नृषिचयनेदेशोवासद्वसंख्याग्रगणाः भरतेनभूरिदत्ताः गाः वद्धशः प्र
त्येकंवद्धंविभेजिरे विभज्यनगरद्वचतरशीत्यधिकेसप्तदशसहस्रैरेकंवद्धंभवति तथाहि द्वि
णेनपरिवृत्ताहस्तान्मुत्क्रारतोमृगान मत्स्यारेभरतोदयाद्भुतेनवद्धानिसप्तचेति स्फुटमुक्तानिसः।

पंचपंचाशतामेभ्यो गंगायामनुवाजिभिः सामंतेभ्यः पुरोयायपमुनायामनुप्रभुः १९ ऋषभ
सप्ततिमेघ्यामृषवेवंपप्रदददसु भरतस्यद्विदोष्णेनरपैः सावीग्रगणोचितः सहस्रवद्वयोयासिन्ना
स्नाणागाविभेजिरे २० त्रयस्त्रिंशल्लक्षेतयस्यान्वद्धाविस्मापयन्नृपान दोष्णाविरत्नागान्मायो

मार्गिशतेवद्धानिस्त्रीमुकेनोनरस्त्रोकेचतुर्दशालक्षत्वेनसंगृहीतानिप्रदात देवानागुरुमायये
कुर्मीणिमध्यारेविपुलानिचतुर्दशेति एवंचतुर्दशालक्षाणांसमाधिकशतभागोवद्धमित्युक्तंभवति
रयचवद्धसत्ताश्लोकेनसंगृह्णेनचतुर्दशानांलक्षाणांसमाधिकशतांशकः ववद्धचत्वेसीतिसः
दस्नाणांचयोदरा २१ देवानामपिमायावैभवंप्रत्यनादत्यचेत यतोगुरुकंपस्त्वा हरिमायपयोपामा
लदेवाभवत्वात मायावतंतरनिपाठद्वंद्व स्फुतत्तुसारोणामायावतांस्थेपुः हरिरेवासावित्यर्थः २२

भा॰न॰
टी॰
५३
53

मृगानृष्येऽश्वमजान्सद्भमेद्यमृगाद्यो गजजातिभेदाः मष्णारेरित्यस्य कृतिपदस्य व्याख्यानं कर्माणि निक
शिक्षितकर्मविशेषैः मष्णारेनीथैरिति व्याचक्षते २९ पुरा देवान्जित्वा ये सुरा रसौकांसि रसातलादि
स्थानानि भेजिरे तैः प्राणिभिर्देवाणिभिर्देवस्त्रियो रसातलं नीताः सतीः पुनराहरदानिन्ये प्राणिभिः
जीवैर्मनुष्यादिभिः सह नीता इति वा प्राणिभिरितिपाठे प्राणेभ्यः स्वासैर्नीताः सतीः यद्वा प्राणायोह

मृगान्शुक्लदतः कृष्णान्हिरण्येन परिश्रुतान् प्रादात्कर्मणि मष्णारे नियुतानि चतुर्दश २९ भरत
स्य महत्कर्म न पूर्वे नापरे नृपाः नैवापुर्नैव प्राप्स्यन्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ३० किरातहूणान्यव
नान्पौण्ड्रान्कङ्कान्खशाञ्छकान् अब्रह्मण्यान्नृपांश्चाहन्म्लेच्छान्दिग्विजयेऽखिलान् ३१ जित्वा
पुरासुरा देवान्ये रसौकांसि भेजिरे देवस्त्रियो रसां नीताः प्राणिभिः पुनराहरत् ३२ सर्वान्कामान्
दुदुहतुः प्रजानां तस्य रोदसी समास्त्रिणवसाहस्रीर्दिक्षु चक्रमवर्तयत् ३३ स सम्राड्लोकपाला
ख्यमैश्वर्यमधिराट्श्रियं चक्रं चास्खलितं प्राणान्मृषेत्युपरराम ह ३४ तस्यासन्नृप वैदर्भ्यः प
त्न्यस्तिस्रः सुसम्मताः जघ्नुस्त्यागभयात्पुत्रान्त्रा।

तात्मनैर्हृतान्यस्याप्याहरदित्यर्थः ३१ त्रिणवसा
हस्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रसंवत्सरान् चक्रं सेनामाज्ञां वा नाप्रतिहतां प्राप्त्वा चक्रं सुदर्शनमेव वा।
३३ तस्यैव राज्ञो मोक्षप्रकारमाह स इति मृषेति विचार्य निरोधः नामरूपात्मकं ध्यानं भवतीति व्या।

53A

वितथे वंशे एवं सति तदर्थं मरुत्स्तोमेन यागेन यजतः तस्मै पुत्रमन्वेषयतो मरुतो भरद्वाजं नाम पुत्रमुपाददुः स
मर्पयामासुः २९ मरुतस्तु तं भरद्वाजमानयन् प्रकारं दर्शयन्नाह अन्तर्वत्न्यामिति चतुर्भिः अन्तर्वत्न्यां गर्भि
ण्यां भ्रातुरुतथ्यस्य पत्न्यां ममतायां मैथुनाय कदाचिन्नबृहस्पतिः तदा द्वितीयगर्भस्यावकाशा
भावादाद्यो गर्भस्थेनैव वारितः ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः अन्धो भवेति तं गर्भं शप्त्वा बलाद्वीर्यं न्यषिंचत्
ततो बृहस्पतेः शापादुतथ्यो दीर्घतमा अन्धो बभूव तेन च तद्वीर्यं पार्ष्णिप्रहारेणायोनौ निरस्तं सतितं भ्रा

तस्यैवं वितथे वंशे तदर्थं यजतः सुतं मरुत्स्तोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः २९ अन्तर्वत्न्यां भ्रातृ
पत्न्यां मैथुनाय बृहस्पतिः प्रवृत्तो वारितो गर्भं शप्त्वा वीर्यमवासृजत् ३० तं त्यक्तुकामां ममतां
भर्तृत्यागविशंकिता नामनिर्वचनं तस्य श्लोकमेनं सुरा जगुः ३१ मूढे भरद्वाजमिमं भरद्वाजं बृ

मोपितित्स एव कुमारोऽभवत् तं च पार्ष्णिघातेन भर्तृत्यागाद्विशंकितां सतीं त्यक्तुकामां तां ममतां प्रति
सुराः एवं बृहस्पतेर्ममतायाश्च विवादरूपं श्लोकं जगुः किमर्थं जगुः अत आह तस्य नामनिरुच्यते येन
तेन नामनिर्वचनेन तद्भर्तृत्यागशंकामपाकर्तुमित्यर्थः तत्र पुत्रं त्यक्तुकामां ममतां बृहस्पतिराह हे म
ढे इमं पुत्रं भरपुष्णाण भरद्वाजमिति चेत्तत्राह द्वाजं एकस्य क्षेत्रे अन्यस्य बीजात् द्वाभ्यां जातं अ
तस्त्वमस्य पोषणे न पतिर्नतस्मात्त्यजेत्यर्थः एवमुक्ता ममता तं प्रत्याह हे बृहस्पते त्वमिमं भरद्वाभ्यामावा
भ्यामस्माज्जातं अतो नाहमेकाकिनी भरामीत्यर्थः ॥ ॥

भा॰न॰
टी॰
५४

54

यद्यस्मादेवमुक्त्वा पितरौ ममताबृहस्पती विवादमेतौ पुत्रं परित्यज्य यातौ ततो देवैः स एव भरद्वाज इति पा
ठान्तरे यस्य पुत्रस्य त्यागाद्दुःखेन पितरौ यातौ वितथ्यः ३९ वितथं व्यभिचारसंभवात् मात्मन वितथं नि
ष्फलं ममताबृहस्पतिभ्यां त्यक्तं पाठान्तरे ग्रासितज यथ मजं भरन्तवीर्येण जातमेव मुख्यमात्मजं मत्वा सृष्टस्य।
तेजांते तत्याजेत्यर्थः एवं तथा न्यक्कमरुतो बिभ्रत ग्रामिभः ते देवमरुद्भिः भरतस्यान्वये वितथे स
तिदत्तः ३५ इति भावार्थदीपिकायां विंशः २० एकविंशे तु दौष्यन्तेः सुतस्यान्वय उच्यते रंतिदेवाजमीढादे
र्यानौ य उक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्तस्यान्वयम् ३२ चोदिमानास्तैरेवं मत्वा वितथमात्मजं व्यसृ
जन्मरुतो बिभ्रदत्तो यो वितथोऽन्वये ५ इति श्रीभागवते नवमस्कंधे विंशः २० मुकउ वितथ
स्य सुतान्मन्योर्बृहत्क्षत्रो जयस्ततः महावीर्यो नरो गर्गः संकृतिस्तु नरात्मजः १ गुरुश्च रंतिदे
वश्च संकृतेः पाण्डुनंदन रंतिदेवस्य हि यशः इहामुत्र च गीयते २ वियद्वित्तस्य ददतो लब्धं ल
ब्धं बुभुक्षितः निःकिंचनस्य धीरस्य सकु
यत्र कीर्तिः प्रतन्यते १ भरतस्यान्वये वितथे
सति दत्तत्वाद्वितथसंज्ञो भरद्वाजः स च ब्राह्मणोऽपि भरतस्य तनयत्वेन जात इति तं हि शोक उत्कम्पते वित
थस्य सुतो मन्युः तस्माद्दत्तत्रजय महावीर्यं नरगर्गाः पञ्च पुत्रा बभूवुः १ वियद्वित्तस्य वियतो
गतादिवाद्यमेव विना दैवादुपस्थितमेव वित्तं भोगं यस्य यद्वा वियद्दाय प्राप्य वह्निं तेयस्य ते देवाः त्रय

54A

अपिवतो जलपानमप्यकुर्वतः वृत्तरिचयातोहेहैकं यतो यच ४ ५ ६ अथान्योनृपलोतिथिगागमत् वि
भक्तस्यान्कुरु वार्यमन्वादिकं विभक्तवतः १ सगाणाय स्वमृतरिनाय २ २ उच्छेषमर्वतीत एकमव
नयिवतीतिलया १० परुडुः लामरिसुतयासैव घोडुः स्वस्वयं भोक्तुमागते नेति अगिमाय स्वसमृद्धिषु
यतीपुरस्य चत्वारिंशोहान्यपिवतः किल वृतपायसमंयावंतोयप्रानरूपास्थितं ६ कृच्छ्रमामकु
डुलमप्युत्तनृआनानवेपयोः अतिथिर्ब्राह्मणः कालेभोक्तुकामस्य वागमत् ५ तस्मैसंव्यभजेत
सोन्नमादृत्यश्रद्धयान्वितः हरिसर्वत्रसंपश्यन्नसभुक्त्वा प्रययौ द्विजः ६ अथान्योभोक्तुमागात्स्य
विभक्तस्यमहीपतेः विभक्तंव्यभजत्तस्मैनृपत्नायहरिंस्मरन् ७ यातेशूद्रेतमन्योगाद तिथिः
श्वभिरावृतः राजामेहीयतामन्नमगणायवुभुक्षते ८ समाहृत्यावशिष्टंयद्वहुमानपुरस्कृतं
तच्चरत्नानमन्नकेश्वभ्यः स्वपतयेविभुः ९ पानीयमात्रमुच्छेषं तच्चैकपरितर्पणं पास्यतः पु
ल्कसोभ्यागादपोदेहाशुभमपमे १० तस्यतांकरुणांवाचं निशम्यविपुलश्रमां कृपयाभृशसंतप्त
इदमाहामृतंवचः ११ नकामयेहंगतिमीश्वरात्परामष्टर्द्धियुक्तामपुनर्भवंवा आर्तिप्रपद्येखिल
देहभाजामंतःस्थि
तोयेनभवन्त्यदुःखाः १२ क्षुत्तृट्श्रमोगात्रपरिश्रमश्च दैन्यंक्लमः शोकविषादमोहाः सर्वे निवृत्ताः
कृपणस्यजंतोर्जिजीविषोर्जीवजलार्पणान्मे १३ इति प्रभाष्य तत्पुल्कसायादात्स्वयंतृषामृतः
भूतेषुसर्वेष्वीश्वरंपश्यन्सर्वभूतेषुवत्सलः १४ ...

भा.न. ननु दुःखं किमिति प्राणेभ्यः परं दुःखं निवृत्तं सर्वदुःखं निवृत्तमित्याह त्वत्त इति कृपणस्य जंतो
टी. जीवनहेतोः जलस्यार्पणान्मे सर्वे तत्र तृडादयो निवृत्ताः १२ एवमित्येवं प्रभाष्य १३ त्रिभुवनाधीशः
५५ ब्रह्मादयः माया नदी येषां पीता यैः प्रथमं मायया आत्मानं पुल्कसादिरूपेण प्रतिनिताः सन्तः स्वरूपं यैः १४ परकेव

55

तृट्श्रमो गात्रपरिश्रमश्च दैन्यं क्लमः शोकविषादमोहाः सर्वे निवृत्ताः कृपणस्य जंतोर्जि
जीविषोर्जीवजलार्पणान्मे १२ एवं प्रभाष्य पानीयं म्रियमाणः पिपासया पुल्कसाय।
ददौ धीरो निसर्गकरुणो नृपः १३ तस्मै त्रिभुवनाधीशाः फलदाः फलमिच्छतां आत्मानं द
र्शयाचक्रुर्माया विष्णुविनिर्मिता १४ स वै तेभ्यो नमस्कृत्य निःसंगो विगतस्पृहः वासुदेवे
भगवति भक्त्या चक्रे मनः परं १५ ईश्वरालंबनं चित्तं कुर्वतोऽनन्यराधसः मायागुणमयी
राजन् स्वप्नवत्प्रत्यलीयत १६ तत्प्रसंगानुभावेन रंतिदेवानुवर्तिनः अभवन्योगिनः
सर्वे नारायणपरायणाः १७ गर्गाच्छिनिस्ततो गार्ग्यः क्षत्राद्ब्रह्म ह्यवर्तत दुरितक्षयो महा
ते वासुदेवे भक्त्या नमस्कृतेन तेन तान् किमपि याचितवान् १९ अनन्य वीर्यात्तस्य त्रय्यारुणिः क
राधसः ईश्वरातिरिक्तफलानाराधनपरस्य प्रत्यलीयत आत्मन्येव लीना बभूव मन्युसुतस्य नरस्य वं
शमनुक्रान्तस्य नरस्य वंशमाह गर्गादिति महावीर्यस्य वंशमाह दुरितक्षयः तस्य त्रय्याह।

श्रीकृ ॥ ५ ॥ ०
५५

55A

पुष्करारुणिः कविश्चेति त्रयः पुत्राः कथंभूताः येऽत्र क्षत्रवंशे ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणत्वं प्रपन्ना गता इति मन्युपुत्राणां व
चानां ज्येष्ठस्य वंशमाह बृहत्क्षत्रस्येति एतद्येन हस्तिनापुरं कृतमित्यर्थः २० अजमीढादयस्त्रयो हस्तिनः
पुत्रः २१ अजमीढाद्देवान्यः पुत्रो बृहदिषुर्नामाभवत् २४ पारस्य तनयो नीपः नीपस्य पुत्रशतं स एव कृत्व्यां स
त्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तं जनयामास तदुक्तं हरिवंशादिषु पाराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः

पुष्करारुणिरित्यत्र ये ब्राह्मणगतिं गताः। बृहत्क्षत्रस्य पुत्रोऽभूद्धस्ती यद्धस्तिनापुरं २० अजमीढो
द्विमीढश्च पुरुमीढश्च हस्तिनः। अजमीढस्य वंश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः २१ अजमीढाद्बृह
दिषुस्तस्य पुत्रो बृहद्धनुः। बृहत्कायस्ततस्तस्य पुत्र आसीज्जयद्रथः २२ तत्सुतो विशदस्तस्य
सेनजित्समजायत। रुचिराश्वो दृढहनुः काश्यो वत्सश्च तत्सुताः २३ रुचिराश्वसुतः पारः पृथु
सेनस्तदात्मजः। पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् २४ स कृत्व्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमा

व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् स तस्यां पितृक \ जीजनत् योगी स गवि भार्यायां वि
न्यायां पीवर्यां जनयिष्यति कृष्णं गौरं प्रभुं शंभुं तथा भूरिश्रुतं जयं कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं यो
गमातरं ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य चेति यद्यपि शुक उत्पत्त्यैव विमुक्तसंगो निर्गतः तथा
पि विरहातुरं व्यासमनुयान्तं दृष्ट्वा छायाशुकं निर्माय गतवान् तदभिप्रायेणैवायं गार्हस्थ्यादिव्यवहार

भा० न० टी० २१

56

मपवयोगं तेन चकार बार्हदीषवाः बृहदिषोर्वंशास्तमेदीर्घवनमांश २६ सुपार्श्वकृत्सुपार्श्वस्य पिता २८
प्राच्यसाम्नां षट् संहिता जगौ विभज्याध्यापितवान् २८ अजमीढस्य वंश्याः प्रियमेधादयः केचिद्ब्रह्म ५८
जैगीषव्योपदेशेन योगतंत्रं चकार २ उदक्सेनस्ततस्तस्माद्भल्लाटो बार्हदीषवाः २६ यवीन
रो द्विमीढस्य कृतिमांस्तत्सुतः स्मृतः नाम्ना सत्यधृतिर्यस्य दृढनेमिः सुपार्श्वकृत् २७ सुपार्श्वा
त्सुमतिस्तस्य पुत्रः सन्नतिमांस्ततः कृती हिरण्यनाभाद्यो योगं प्राप्य जगौ स्म षट् २८ संहिताः प्रा
च्यसाम्नां वै नीपो ह्युद्ग्रायुधस्ततः तस्य क्षेम्यः सुवीरोऽथ सुवीरस्य रिपुंजयः २९ ततो बहुरथो
नाम पुरुमीढोऽप्रजोऽभवत् नलिन्यामजमीढस्य नीलः शांतिस्तु तत्सुतः ३० शांतेः सुशां
कृजो० तिस्तत्पुत्रः पुरुजोऽर्कस्ततोऽभवत् भर्म्याश्वस्तनयस्तस्य पंचासन्मुद्गलादयः ३१ यवीनरो बृ
हद्विश्वः कांपिल्यः संजयः सुताः भर्म्याश्वः प्राह पुत्रा मे पंचानां रक्षणाय हि ३२ विषयाणामम
लमिमे इति पंचालसंज्ञिताः मुद्गलाद्ब्रह्मनिर्वृत्तं गोत्रं मौद्गल्यसंज्ञितं ३३ मिथुनं मुद्गलाद्भा
र्म्याद्दिवोदासः पुमानभूत् अहल्या कन्यका यस्यां शतानंदस्तु गौतमात् तस्य सत्यधृतिः पुत्रो ध नुर्वेदविशारदः शरद्वांस्तत्सुतो २
णो बभूवुः बृहदिषुप्रभृतयः तद्विवाहाद्ये निवंशाद्ध्यमस्तु तेस्येवं वंशांतरमाह नलिन्यामित्यादि यावत्स
माप्तिः ३० ३१ मुद्गलप्रकः यवीनरादयस्ते चत्वारः इत्येवं पंच ३२ ३४ भर्म्याद्भर्म्याश्वपुत्रान्मिथुनं चाभूत् ५८

56A

३९ १२ इतिभावार्थेनवमेएकविंशः २१ द्वाविंशेतुदिवोदासवंशमुक्त्वाथवर्णिताः ऋक्षवंशोजरासंध
पर्यंद्वयोयनादयः १ तस्यसोमकस्यपुत्राणांशतंबभूवतेषांततज्येष्ठः यवीयान्पृषतः २ अजमीढ
शारद्वांस्तत्सुतोयस्मादुर्वशीदर्शनात्किल शरस्तंबेपतद्रेतोमिथुनंतदभूच्छुभं ३५ तद्दृष्ट्वाकृप
यागृह्णाच्छंतनुर्मृगयांचरन् कृपःकुमारःकन्याचद्रोणपत्न्यभवत्कृपी ३६ इतिश्रीभागवते
नवमस्कंधेएकविंशः २१ शुकउवाच मित्रायुश्चदिवोदासाच्च्यवनस्तत्सुतोनृप सुदासःसह
देवोथसोमकोजंतुजन्मकृत् १ तस्यपुत्रशतंतेषांयवीयान्पृषतस्ततः द्रुपदोद्रौपदीतस्यधृष्ट
द्युम्नादयःसुताः २ धृष्टद्युम्नाद्धृष्टकेतुर्भार्म्याःपांचालकाइमे योजमीढसुतोह्यन्यऋक्षःसंवर
णस्ततः ३ तपत्यांसूर्यकन्यायांकुरुक्षेत्रपतिःकुरुः परीक्षित्सुधनुर्जह्नुर्निषधश्चकुरोःसुताः ४
सुहोत्रोभूत्सुधनुषश्च्यवनोथततःकृती वसुस्तस्योपरिचरोबृहद्रथमुखास्ततः ५ कुशांबमत्स्य
प्रत्यग्रचेदिपाद्याश्चचेदिपाः बृहद्रथात्कुशाग्रोभूदृषभस्तस्यतत्सुतः ६ जज्ञेसत्यहितोपत्यंपुष्प
वांस्तत्सुतोजहुः अन्यस्यामपिभार्यायांशकलेद्वेबृहद्रथात् ७ तेमात्राबहिरुत्सृष्टेजरयाचाभि संधि
सैवंवंशांतरमाह यइति ततःसंवरणात्कुरुः ३ ४ तस्य संधिते जीवजीवेतिक्रीडंत्याजरासंधोभ
कृतिनःउपचरोवसुस्ततनाववसोः बृहद्रथोमुखास्त्वादयोपि ५ तानेवाह कुशांबेति तत्सुतःपुष्पवान्जहते

भा.न. तस्मात्सोमापेः श्रुतवाः कुरोः पुत्रः परीक्षिदनघः जाह्नवः नाह्नोपुत्रः १ सतोराधिकात्पुत्रोभूदित्यर्थः
टी. ११ तस्यप्रतीपस्यदेवापिशंतनुर्ज्ञेयकस्यगोग्रामसमात्यपश्चात् ग्रामसैरेवसुतोदारान्निहोत्रसंयोगेनकृत नेयोगत्वेस्थितेपरि
१० वाह्लीको ११ शाकुपूर्वजन्मनिमहाभिषसत्तापसमः १२ यदादेवोनववर्षतदाशंतनु १४

ततस्मसहदेवोभूत्सोमापिर्यस्त्रुतस्थवाः परीक्षिदनघस्तोभूत्तस्यथोवास्मजाह्नवः १ ततोवि
दूरथस्तस्मात्सार्वभौमस्ततोभवेत् जयसेनस्ततनयोराधिकोतोयुतोह्यभूत् १० ततस्तक्रोध
नस्तस्माद्देवातिथिरमुष्यच ऋष्यस्तस्यदिलीपोभूत्प्रतीपस्तस्यचात्मजः ११ देवापिःशंतनुस्तस्य
वाह्लीकइतिचात्मजाः पितृराज्यपरित्यज्यदेवापिस्तुवनंगतः १२ अभवच्छंतनूराजाप्राङ्महा
भिषसंज्ञितः यंयंकराभ्यांस्पृशतिजीर्णयोवनमेतिसः १३ शांतिमाप्नोतिचैवाग्र्याकर्मणातेन
शंतनुः समाद्वादशतत्राज्येनववर्षयदाविभुः १४ शंतनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्तायमग्रभु
क् राज्यंदेह्यग्रजायाशुपुराष्ट्रविवृद्धये १५ ॥

वेत्तासवित्तेयः परिवित्तिस्तुपूर्वजस्तिस्मृतेः योग्रभुगस्तुवमग्रतोभुनक्ति अयंत्वाद्योपिपरिवे
त्तेवभवति अतस्तद्दोषपरिहारायराज्यमग्रजायदेहि १५ श्रीरामकृष्णाभ्यांनमः ॥ ०

५०

57A

ततो वृष्टिर्भविष्यतीत्येवमुक्तः शंतनुर्वनं गत्वा ज्येष्ठं छंदयामास राज्ञः प्रजापालनादिरेव धर्मः सुतरां त्वरा
ज्यं स्वीकुर्विति शासितवान् ततः पूर्वमेव तन्मंत्रिणा अश्मरातेन देवापिं पाषंडीकृत्य राज्यानर्हं कर्तुं प्रे
षिता विप्रास्तैः पाखंडमताश्रयया गिरा वेदाद्विभ्रंशितः स तु वेदवादस्यातिवादान्निंदावचनानि सो
ऽब्रवीत् ततस्तस्य पातित्वेन राज्यानर्हत्वे जाते शंतनोर्दोषाभावाद्देवो ववर्षेत्यर्थः १५ ततः सोमदत्ताद्द

एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं छंदयामास सोऽब्रवीत् तन्मंत्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितो गिरा १६ वेदवा
दातिवादान्वै तदा देवो ववर्ष ह देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः १७ सोमवंशे
कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति बाह्लीकात्सोमदत्तोऽभूद्भूरिर्भूरिश्रवास्ततः १८ शलश्च शंतनो
रासीद्गंगायां भीष्म आत्मवान् सर्वधर्मविदां श्रेष्ठो महाभागवतः कविः १९ वीरयूथाग्रणीर्येन
रामोऽपि युधि तोषितः शंतनोर्दासकन्यायां जज्ञे चित्रांगदः सुतः २० विचित्रवीर्यश्चावरजो नाम्ना
चित्रांगदो हतः यस्यां पराशरात्साक्षादवतीर्णो हरेः कला वेदगुप्तो मुनिः कृष्णो यतोऽहमिदम

रिर्भूरिश्रवाः शलश्चेति त्रयः २१ रामो जामदग्न्यः दासकन्यायामिति उपरिचरस्य वसोर्वीर्येण मत्स्यां
गर्भे उत्पन्ना कन्या दाशैः कैवर्तैः पालिता अतो दाशकन्येति प्रसिद्धायां सत्यवत्यां २२ नाम्ना तत्समान
नाम्ना चित्रांगदेन गंधर्वेण युद्धे हतः यस्यां सत्यवत्यां शंतनुपरिग्रहात्पूर्वमेव वेदा गुप्ता येन यतोऽहं ज्ञा

टी॰ स्कं॰ ९ ... ५६

भा॰ व॰ स्वयंवरात्स्त्रीभिमावलादुपनीते २. २१ मात्रसत्यवत्याऽनुज्ञः इति निषेधाभावमाह भ्रातुपत्निरपत्यलिप्सु
टी॰ द्वैवरात्कुरुप्रमुक्तात् मत्नमतीत्यादि वचनात् ॐ॰ शालानामकन्यकाचजनत् प्रशापमनशापान्मेषु
५८ हित्वा स्वशिष्याः दैवलादीनागावाल्वादरायणः मद्यपुत्राएवोत्तानाषपरेशुष्मि दिजगो २. विचि
58 त्रवीर्यो योवाहकाशीराजसुतेवलात् स्वयंवराउपानीते अंबिकांबालिकेउभे २१ तयोरासक्त
हृदयोगृहीतोयक्ष्मणामृतः हेवेक्रमात्पवैभ्रातुर्मातृमोक्तावादरायणः धृतराष्ट्रं च पांडुं च विदुरंचा
प्यजीजनत् गांधार्यां धृतराष्ट्रस्य जज्ञे पुत्रशतंनृप २३ तत्र दुर्योधनोज्येष्ठो दुःशलाचापिक
न्यका शापान्मैथुनरुद्धस्य पांडोः कुंत्यामहारथाः २४ जाता धर्मानिलेंद्रेभ्यो युधिष्ठिरमुखास्त्र
त्रयः नकुलः सहदेवश्च माद्र्यां नासत्यदस्रयोः २५ द्रौपद्यां पंच पंचेभ्यः पुत्रास्ते पितरोऽभव
न् युधिष्ठिरात्प्रतिविंध्यः श्रुतसेनो वृकोदरात् २६ अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु
नाकुलिः सहदेवसुतोराजन् श्रुतकर्मा तथापरे २७ युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्क
चः भीमसेनाद्धिडिंबायां काल्यां सर्वगतस्ततः २८ सहदेवात्सुहोत्रं तु विजयासूत पार्वती
करेणुमत्यां नकुलो निरमित्रं तथार्जुनः
नेरतुस्य २९ नागसत्यरसमाख्यां मणिपुरपत्यां पंचभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यः पंचाश्मवत् २६ तथापरे विभार्येतरे
पुत्रकालीवान्याभीमस्य भार्यातेनाभीमात् सर्वगतोनाम पुत्रोऽभवदित्यर्थः २. २८ उलूप्यामनागक
न्यायां मणिपुरपतेः सुतायां पृथिकायां भर्मणोऽदत्तायां बभ्रुवाह
नमप्यजनत् अतनोत् सुत्रः सुत्रविमः पुत्रिकासुतः २९ ५८
२५

58A

॥ २४ तुरसेनं तं पुरोहितं कृत्वा ३५ भविष्यानाह तस्य पुत्रः इति यावत्समाप्तिः याज्ञवल्क्यात्क्रियाज्ञानं।
पैठवाल्मज्ञानं शौनकात्प्राप्स्यति अस्त्रज्ञानं च कृपाचार्यादिति द्रष्टव्यं याज्ञवल्क्याद्वेदमधीत्य कृपात्
स्त्रावंतमस्त्रण्यो वैसत्तनाया वभ्रुवाहने मणिपुरपतेः सोपि तस्य पुत्रः पुत्रिकासुतः ३० तवतानसुभ।
द्रायामभिमन्युरजायत सर्वातिरथजिद्वीरः उत्तरायां ततोभवत् ३१ परिक्षीणेषु कुरुषु द्रोणास्त्रे।
णास्त्रतेजसा त्वे चकृष्णानुभावेन सजीवो मोचितोंतकात् ३२ तेवेमेलनयास्तान जनमेजयपूर्व
काः श्रुतसेनो भीमसेन उग्रसेनश्च वीर्यवान् ३३ जनमेजयस्त्वां विदित्वा तक्षकान्निधनं गतं स
र्पान्वैसर्पयागाग्नौ सहोष्यति रुषान्वितः ३४ कावषेयं पुरोधाय तुरं तुरगमेधयाट् समंतात्पृ
थिवीं सर्वां जित्वा यक्ष्यति चाध्वरैः ३५ तस्य पुत्रः शतानीको याज्ञवल्क्यात्त्रयीं पठन् अस्त्रज्ञानं।
क्रियाज्ञानं शौनकात्परमेष्यति ३६ सहस्रानीकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमेधजः असीमकृष्णस्तस्या
पि नेमिचक्रस्तु तत्सुतः ३७ गजाह्वये हृते नद्या कौशाम्ब्यां साधु वत्स्यति उक्तस्ततश्चित्ररथस्तस्मा
त्कविरथः सुतः ३८ तस्माच्च वृष्टिमांस्तस्य सुषेणोथ महीपतिः सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत्सु
षीनलः ३९ परिप्लवः सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः नृपंजयस्ततो दूर्वस्तिमिस्तस्माज्जनिष्यति। ५८
स्माएपवाप्येतिवैसप्तवोत्केः क्वचित् अस्त्रज्ञानं कृपाचार्यादित्येव पाठः ३९ यद्यस्मात्सुषीमस्तः पुत्रः तस्मात्।

परिक्षिता सखा नावाश्वमेधसमरिः तस्माज्जनमेजयः
सतः पाता मीविरतरप्तिः ३०

भा॰ न॰ टी॰ ५९

59

बृहद्रथस्य जरासंधः तस्य सहदेवः तस्य मार्जारिः तस्मान्मार्जारेः श्रुतश्रवाः श्रु॰ ४७ सहस्रसंवत्सरमे
ते भाव्या भूपालाः ततः परं भाव्यान् द्वादशस्कंधे वक्ष्यति ४८ इति श्रीभावार्थे द्वाविंशः २२ त्रयोविंशे तु
द्रुह्योस्तु वंशोऽथानवः क्रमात् यदोश्च वंशोऽनुक्रांतो यावत्कृष्णस्य संभवः १ तदेवं ययातेः पुत्राणां पंच

तिमिर्बृहद्रथस्तस्मात् सुदासः सहदेवजः शतानीकोऽथ दुर्दमनस्तस्यापत्यं महीनरः दण्डपाणिर्नि
मिस्तस्य क्षेमको भविता नृपः ४१ ब्रह्मक्षत्रस्य वै प्रोक्तो वंशो देवर्षिसत्कृतः क्षेमकं प्राप्य राजानं सं
स्थां प्राप्स्यति वै कलौ ४२ अथ मागधराजानो भवितारो वदामि ते भविता सहदेवस्य मार्जारिर्य
च्छ्रुतश्रवा ४३ ततोऽयुतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः ततः श्रुतंजयाद्विप्रः शुचिस्तस्य भवि
ष्यति क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्मसूत्रः शमस्ततः ४४ द्युमत्सेनोऽथ सुमतिः सुबलो जनिता ततः
सुनीथः सत्यजिदथो विश्वजिद्यद्रिपुंजयः बार्हद्रथाश्च भूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरं ४५ इति
श्रीभागवते नवमस्कंधे द्वाविंशः २२ श्रीशुक उवाच अनोः सभानरश्चक्षुः परेष्णश्च त्रयः सुताः सभा
नरात्कालनरः सृंजयस्तत्सुतस्ततः १ जनमेजयस्तस्य पुत्रो महाशालो महामनाः उशीनरस्तितिक्षु
स्य महामनस आत्मजौ शिबिर्वनः शमिर्दक्ष

तस्य पुत्रो वंशोऽनुक्रांतः इदानीं चतुर्थस्य वंशमाक्राम
ति अनोरिति कर्णस्य जातीपर्यन्तेन १ तस्य जनमेजयस्य महाशालाः तस्य महामनाः चत्वार उशीनर

सुनक्षत्रः सुनक्षत्राद् बृहत्सेनोऽथ कर्मजित् ४६

वै।

59A

१ ४ १ सद्युम्नतः सर्ववंशो पौरववंशो १७ प्रथमस्य समरस्त्वजित आत्मजः २० सोऽहं जनमेजयेष्यान् मरि
वृषदर्भः सुवीरश्च मद्रः केकय आत्मजः शिवेश्चत्वार एवासंस्तितिक्षोश्च रुशद्रथः २ ततो हेमोऽथ सु
तपा बलिः सुतपसोऽभवत् अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्याः सुह्मपुण्ड्रौड्रसंज्ञिताः ४ जज्ञिरे दीर्घतमसो बलेः क्षे
त्रे महीक्षितः चक्रुः स्वनाम्ना विषयान् षडिमान् प्राच्यकांश्च ते ५ खनपानोऽङ्गतो जज्ञे तस्माद्दिविर
थस्ततः सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्ररथोऽप्रजः ६ रोमपाद इति ख्यातस्तस्मै दशरथः सखा शां
तां स्वकन्यां प्रायच्छदृष्यशृङ्ग उवाह याम् ७ देवेऽवर्षति यं रामा आनिन्युर्हरिणीसुतं नाट्यसंगीतवा
दित्रैर्विभ्रमालिङ्गनार्हणैः ८ स तु राज्ञोऽनपत्यस्य निरूप्येष्टिं मरुत्वतः प्रजामदाद्दशरथो येन
लेभेऽप्रजः प्रजाः ९ चतुरङ्गो रोमपादात्पृथुलाक्षस्तु तत्सुतः बृहद्रथो बृहत्कर्मा बृहद्भानुश्च तत्सु
ताः १० आद्याद्बृहन्मनास्तस्माज्जयद्रथ उदाहृतः विजयस्तस्य सम्भूत्यां ततो धृतिरजायत ११ त
तो धृतव्रतस्तस्य सत्कर्माधिरथस्ततः योऽसौ गङ्गातटे क्रीडन्मञ्जूषान्तर्गतं शिशुम् १२ कुन्त्यापविद्धं
कानीनमनपत्योऽकरोत्सुतं वृषसेनः सुतस्तस्य कर्णस्य जगतीपते १३ द्रुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतु
स्तस्यात्मजस्ततः आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः धृतस्य दुर्मदस्तस्मात्प्रचेताः प्राचेतसः
शतं म्लेच्छाधिपतयोऽभूवन्नुदीचीं दिशमाश्रिताः १५ तुर्वसोश्च सुतो वह्निर्वह्नेर्भर्गोऽथ भानुमान्
त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करन्धम उदारधीः १६ मरुतस्तत्सुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत् दुष्मन्तः स पुनर्भे।

ऽनात्मद

स्व।

भा.न. १९ श्रयमस्यसहस्रजितस्त्वात्मजः ९ सोहंजेर्महिष्मान् महिष्मतोभद्रसेनकः तस्यदुर्मदोधनकस्तेतिहो
टी. पुत्रौ कृतवीर्यजनकः कृतवीर्यादयश्चत्वारोधनकस्यात्मजाइत्यर्थः २२ २५ अनष्टमविनाशविज्ञेयेन
८ यथातेनत्यैश्चपुत्रस्ययदोर्वंशोनरर्षभ वर्णायामिमहापुण्यंसर्वपापहरंनृणां १८ यदोर्वंशंनरः।
60 श्रुत्वासर्वपापैःप्रमुच्यते यत्रावतीर्णोभगवान्परमात्मानराकृतिः १९ यदोःसहस्रजित्क्रो
वि२ ष्टानलोरिपुरितिश्रुताः चत्वारःसूनवस्तत्रशतजित्प्रथमात्मजः २० महाहयोवेणुहयोहैहय।
श्चेतितत्सुताः धर्मस्तुहैहयसुतोनेत्रःकुन्तेःपिताततः २१ सोहंजिरभवत्कुन्तेर्महिष्मान्भद्रसेनकः
दुर्मदोभद्रसेनस्यधनकःकृतवीर्यसूः कृताग्निःकृतवर्माचकृतौजाधनकात्मजाः २२ अर्जुनःकृ
तवीर्यस्यसप्तद्वीपेश्वरोभवत् दत्तात्रेयाद्धरेरंशात्प्राप्तयोगमहागुणः २३ ननूनंकार्तवीर्यस्यग
तिंयास्यन्तिपार्थिवाः यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्यजयादिभिः २४ पंचाशीतिसहस्राणिह्यव्याह
तबलःसमाः अकरोदन्नेनोराज्यंहरिंचैवान्वहंस्मरन् २५ अनष्टवित्तस्मरणोबुभुजेक्षय्यषड्वसु =
४२ वसुपुत्रसहस्रेषुपंचैवोर्वरितामृधे जयध्वजःशूरसेनोवृषभोमधुरूर्जितः २६ जयध्वजात्ताल ५
जंघस्तस्यपुत्रशतंत्वभूत् क्षत्रंयत्तालजंघाख्यमौर्वतेजोपसंहृतं २७ ॥ हरि
तयाविधंसप्ताराणयष्टमः अतंयषड्वसुषड्इंद्रियविषयंबुभुजे २६ और्वस्यतेजसासगरेणोपसंहृतमि। हि

60 A

तेषां तालजंघपुत्राणां ज्येष्ठः तस्य मधोः पुत्रशतं तु स्निग्धे ज्येष्ठो यस्मिन् यतो मधोः वृष्णिर्यदोश्च हेतोः २६ व
तद्देशाः सहस्राणि च नानि श्रेष्ठानि यस्य सः तानि च मार्कंडेयपुराणे वर्णितानि गजवाजिरथस्त्रीपुरि
विमानरत्नावरूथाः शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि च तत्र देशानि २७ दशानां पत्नीसहस्राणां भार्यापु
तेषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रो वृष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः तस्य पुत्रशतं त्वासीद् वृष्णिर्ज्येष्ठो यतः कुलं २८ माया
वावृष्ण्योपास्त्वन्यपादवांश्चेति मन्त्रितः यदुपुत्रस्य च क्रोष्टोः पुत्रो वृजिनवान् ततः २९ स्वाहितो
तो रुषद्गुर्वेतस्य चित्ररथस्ततः शशबिन्दुर्महायोगी महाभोजो महानभूत् ३० चक्रवर्ती महा
रत्नस्य चक्रवर्त्यपराजितः तस्य पत्नीसहस्राणां दशानां सुमहायशाः ३१ दशलक्षसहस्राणि
पुत्राणां तास्वजीजनत् तेषां तु षट्प्रधानानां पृथुश्रवस आत्मजाः ३२ धर्मो नामोशना नाम
पा: स्य हयमेधवान् तस्याहार तत्सुतो रुचकस्तस्य पंचात्मजाः शृणु पृथुजिद्रुक्मकवचरुक्मेषु पृथु।
ज्यामघस्य हिताः ३३ ज्यामघस्त्वप्रजोऽप्यन्यां भार्यां शैब्यापतिर्भयात् नाविंदच्छत्रुभवनाज्ज्यामघ
ज्यामहरणीत ३४ रथस्थां तां निरीक्ष्याह शैब्या पतिमर्षिता केयं कुहक मत्स्याने रथमारोपिते
तस्य प्रत्येकं लक्षलक्षमितेर्वतां तेषु पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि जनयामास पृथुश्रवाः पृथुकीर्तिः पृथुय
वीर्यात्पूर्वः षट्प्रधानाः श्रेष्ठा येषां मध्ये पंच आत्मजाश्चासन् शृणु तेन वार पृथुजिदिति भार्याभयादे
वैकभार्यत्वे व्यापने ज्यामघस्य पुत्रस्य तदुयमे च पुत्रप्रदम भवेदिति दर्शयन्नाह ज्यामघस्त्विति ३५ ३६

भा॰न॰
टी॰
६१

61

यदिसपत्नीस्यात्तनतोक्षिष्येयंपुत्रस्त्वेनापि नत्वेनरत्नीत्याह सुसपत्नीचेति ३६ अतिभयव्याकुलस्त्वाह जनन
यिष्यतीति भार्यामयप्रकंपमानस्त्विचमंसर्वागस्यातः प्राणान्समरमालोक्यातुकंपितोमेनपूर्ववतु
कालमातापिताविश्वेदेवापितरस्तथा लिवित्यतुमोदनततस्सुदेवताप्रसादेनजनयिष्यतीति ३७ प्र
स्नुषात्नवेत्यभिहितेस्मयंतीपतिमब्रवीत् अहंवंध्यासपत्नीचस्नुषामेयुज्यतेकथं ३९ जनयि
ष्यसियंराज्ञितस्येयमुपयुज्यते अन्वमोदंतनद्विश्वेदेवाःपितरएवच ३० शैव्यागर्भमधात्
कालेकुमारस्सुषुवेशुभम् सविदर्भइतिप्रोक्तउपयेमेस्नुषांसती ३८ इतिश्रीभागवतेनव
मस्कंधेत्रयोविंशोध्यायः २३ शुकउवाच तस्यांविदर्भोजनयत्पुत्रौनाम्नाकुशक्रथौ तृतीयं २४
रोमपादंचविदर्भकुलनंदनं १ रोमपादसुतोबभ्रुर्बभ्रोःकृतिरजायत कुशिकस्तत्सुत
स्तस्माच्चेदिश्चैद्यादयोनृपाः २ क्रथस्यकुंतिपुत्रोभूद्वृष्णिस्तस्याथनिर्वृतिः ततोदशार्हो ४
नाम्नाभूत्तस्यव्योमःसुतस्ततः ३ जीमूतोविकृतिस्तस्ययस्यभीमरथःसुतः ततोनवरथःपु
त्रोजातोदशरथ
तिवचनमुक्तेगुणेनचनिवृत्तरजस्काषिशैव्यागर्भंधात् तस्यचमहिमाय
रणमादिभिरुक्तः यथोक्तं भार्यावश्यास्तुयेकेचिद्भविष्यन्त्यथवामृताः तेषांतुत्यामघवःश्रेष्ठःशै
व्यापतिरभूत्नृपरति ३९ त्रयोविंशाः चन्तविंशेविदर्भस्यपुत्रत्रयसमुद्भवः वंशानानामुखोःशै

यत्नतः ४

कारामकृत्लोऽङ्वावधि १ चैद्यादयः दमघोषादयः २ ततोद
शरथाच्छकुनिः ४

उशि२

६२

61 A

पुराणां तदा देवमार्ह्ढिर्विशेषोऽद्भुतः ततः कुरुवंशादनुः ५ अनोः पुत्रः पुरुहोत्रः ६ महाभोजश्चैवे
ममकालिपितरैश्चार्थ्यैः ७ ततश्चपदेशात्मेदंस्वयं चचघ्नाद्रिंसत्यादिपुरुषाः तेश्चमृतत्वमोत्तमाः ११ त
कैरपिः शक्तैनैपुत्रो देवरातस्तदात्मजः देवत्रस्ततस्यमधुः कुरुवंशादनुः १ पुरुहोत्रस्त्वनोः
पुत्रस्तस्यापुःसात्वतस्ततः भजमानोऽभजिदिव्योऽन्धकसिदेवावृधोऽन्धकः ६ सात्वतस्यसुताःसप्त
वि महाभोजश्चमारिष भजमानस्यनिम्लोकिकलाो वृष्टिरेवच ७ एकस्यामात्मजाःपत्न्यामन्यस्यांच
त्रयः सुताः शतजिच्च सहस्रजिदयुतजिदितिप्रभो ८ बभ्रुर्देवावृधसुतस्तस्योः श्लोकोऽपंरत्न।
मृ यथैवशृणुमोदूरात्संपश्यामस्तथांतिकात् ९ बभ्रुः श्रेष्ठोमनुष्याणांदेवैर्देवावृधःसमः पुरु
षाः पंचषष्टिश्चषट्सहस्राणिचाष्टच १० येऽमृतत्वमनुप्राप्ताबभ्रोर्देवावृधादपि महाभोजोऽभिध
र्मात्माभोजाश्चासंस्तदन्वये ११ वृष्णेः सुमित्रापुत्रोऽभूद्युधाजिच्चपरंतप शिनिस्तस्यानमित्रश्चनि।
घ्नोऽभूदनमित्रतः १२ सत्राजितः प्रसेनश्चनिघ्नस्याथासतुःसुतौ अनमित्रसुतोयोऽन्यः शिनिस्तस्य
चसत्यकः १३ युयुधानःसात्यकिर्वैजयस्तस्यकुणिस्ततः युगंधरोऽनमित्रस्यवृष्णिपुत्रोऽपरस्ततः
स्वयुधाजितःशिनिरमित्रश्च १४ सात्यकिःसत्यकस्यपुत्रोयुयुधानः तस्यकुणिः ततःकुणेःयुगं
धरः अनमित्रोऽसौवाऽपरः १५ ॥ ०

भा०९०
६२
62

अक्रूरः प्रमुखो येषामित्येतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः १५ अतोऽक्रूरादीन्द्वादश अक्रूरसहितो
उपदेवादयः इत्यादि आसन्निति १६ पृथुरेकः विदूरथाद्याः अन्ये च बहवः १७ पृथुधानाद्या इति पाठे आ

श्वफल्कश्चित्ररथश्चैव गान्दिन्यां तु श्वफल्कतः अक्रूरप्रमुखा आसन्पुत्रा द्वादश विश्रुताः १५ आसं
गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः धर्मवृद्धः सुकर्मा च क्षेत्रोपेतोऽरिमर्दनः १६ शत्रुघ्नो गन्धमा
दश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश तेषां स्वसा सुचाराख्या द्वावक्रूरसुतावपि १७ देववानुपदेवश्च तथा
चित्ररथात्मजाः पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवो वृष्णिनन्दनाः १८ कुकुरो भजमानश्च शुचिः कंबल
बर्हिषः कुकुरस्य सुतो वह्निर्विलोमा तनयस्ततः १९ कपोतरोमा तस्यानुः सखा यस्य च तुं
बुरुः अंधकाद्दुंदुभिस्तस्मादविद्योतः पुनर्वसुः २० तस्याहुकश्चाहुकी च कन्या चैवाहुकात्म
जौ देवकश्चोग्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः २१ देववानुपदेवश्च सुदेवो देववर्धनः तेषां स्व
सारः सप्तासन्धृतदेवादयो नृप २२ शांतिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता सहदेवा देव

यशोद्भेन विदूरथोऽप्युक्तः ततश्च शूरो विदूरथादासीदिति वक्ष्यमाणानिर्दे \ की च वसुदेव उवाह ताः २३
शोपपत्तिः १८ कुकुरादयश्चत्वारोऽन्धकस्य सुता इति ज्ञेयं यथाह श्रीपराशरः कुकुरभजमानशुचिकंबलब
र्हिसंज्ञाश्चान्धकस्य पुत्रा इति अतोऽत्र अन्धकः अन्धकाद्दुंदुभिरित्यपि नहि वचनादेव ज्ञेयं २० धृतदेवाद्याः सप्त

॥ २४ ॥

रा

म

62 A

औग्रसेनयः उग्रसेनस्य सुताः वसुदेवस्य ये ऽनुजा देवभागादयस्तेषां स्त्रियो भार्याः श्वफल्कस्य सुतानो कव
णी प्रथमस्य कंकुरस्य वंशात्ताः २४ द्वितीयस्य भजमानस्य वंशमाह सूरो विदूरथादिति भजमाना
द्वविदूरथः पुत्रोभवत विदूरस्यात्तु सूर इति यथाशास्त्रादि वचनात् पृथुर्विदूरथो यस्य स्वेनि सू वीर्या क्षत्रियर

कंसः सुनामा न्यग्रोधः कंकः शंकुः सहूस्तथा राष्ट्रपालोथ सृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनयः २४ कंसा
कंसवती कंका सूरभूराष्ट्रपालिका उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः २५ सूरो विदूरथा
दासीद्भजमानः सुतस्ततः शिनिस्तस्मात्स्वयंभोजो हृदीकस्तत्सुतो मतः २६ देववाहुः शतधा
नुः कृतवर्मेति तत्सुताः देवमीढस्य सूरस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत् २७ तस्यां स जनयामास दश
पुत्रानकल्मषान् वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकं २८ सृंजयं श्यामकं कंकं शमीकं वत्स
कं वृकं देवदुंदुभयो नेदुरानका यस्य जन्मनि २९ वसुदेवं हरेः स्थानं वदन्त्यानकदुंदुभिं पृथा च
फ्त देवाश्च श्रुतकीर्तिः श्रुतश्र
यात्मजा हृदिरस्यात २४ देवमीढस्य यः सूरो नामपुत्रः तस्य देवमी
ढा हृदीकस्यैव सुतः यया पाराशरः तस्यापि कुंतमेव तत्र देवमीढस्य भार्याः पुत्रा बभूवुः देवमीढस्य
सूरः सूरः स्यापि मारिषा नाम पत्न्यभवत् २७ तस्यां चासौ दशपुत्रान जनयद्वसुदेवश्चानिति २५ २८
आनकाश्च नेदुः २९ हरेः प्रादुर्भावस्य स्थानं ३० ॥ ॥०

भा.न. पृथायाः कन्यकावस्थायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह कुंतेरिति त्रिपंचभिः कदाचिद्दुर्वाससमागतं दुर्वाससं शुश्रूषया प
टी. रिचर्यादिना तोषयामास ततः प्रसन्नात्तस्माद्देवहूतीं देवाह्वानहेतुविद्यामवाप तदाह सार्धेनेति ३० देवम्
६२ राजाधिदेवी चैतेषां भगिन्यः पंच कन्यकाः कुंतेः सख्युः पिता शूरो ह्यपुत्रस्य पृथामदात् सापि दु
63 र्वाससो विद्यां देवहूतीं प्रतोषितात् तस्या वीर्यपरीक्षार्थमाजुहाव रविं शुचिः ३० तदैवोपागतं
तत्कौ.ती. देवं वीक्ष्य विस्मितमानसा प्रत्ययार्थं प्रयुक्ता मे याहि देव क्षमस्व मे ३१ अमोघं दर्शनं देवि आधत्से
त्वयि चात्मजं योनिर्यथा न दुष्येत कर्ताहं ते सुमध्यमे ३२ इति तस्यां स आधाय गर्भं सूर्यो दि
वं गतः सद्यः कुमारः संजज्ञे द्वितीय इव भास्करः ३३ तं सात्यजन्नदीतोये कृच्छ्राल्लोकस्य बि
भ्यती प्रपितामहस्तामुवाह पांडुर्वै सत्यविक्रमः ३४ श्रुतदेवां तु कारूषो वृद्धशर्मा समग्रहीत्
यस्यामभूद्दंतवक्र ऋषिशप्तो दितेः सुतः ३५ कैकयो धृष्टकेतुश्च श्रुतकीर्तिमविंदत संतर्दनाद
यस्तस्यां पंचासन् कैकयाः सुताः ३६ राजाधिदेव्यामावन्त्यौ जयसेनोऽजनिष्ट ह दमघोषश्चेदिरा
जः श्रुतश्रवसमग्रहीत् ३७ याहि देवेत्यस्यार्थमाह प्रत्ययार्थं परीक्षार्थं मया विद्या प्रयुक्ता न तु
त्वया किंचित्कार्यमित्यभिसंधिना अतो मा दहेत्येवमुक्तो रविरुवाच अमोघं देवदर्शनमिति ३१ कन्या ६२
त्वमिति चेत्तत्राह यथा योनिर्न दुष्येत तथाहं करिष्यामीति ३२ ३६ आवन्त्यौ विंदानुविंदौ ३७ ॥

नदेवंवसुदेवस्यभगिनीनांपत्नीनपुत्रांश्चोक्त्वातदनुजानांनवानांपत्नीःपुत्रांश्चाह देवभागस्येतिनव
तिसुपत्नीषुसतनस्यापत्यंकथितंतस्यसंभवः देवभागस्यकंसायांचित्रकेतुबृहद्बलौ ३८ कंसवत्यां
देवश्रवसःसुवीरइषुमांस्तथा कंकायामानकाज्जातौसत्यजित्पुरुजित्तथा ३९ सृंजयोराष्ट्रपा
ल्यांचवृषदुर्मर्षणादिकान् हरिकेशहिरण्याक्षौशूरभूम्यांचश्यामकः ४० मिश्रकेश्यामप्सरसि
वृकादीन्वत्सकस्तथा तक्षपुष्करशालादीन्दुर्वाक्ष्यांवृकआदधे ४१ सुमित्रार्जुनपालादीन्शमी
काच्चसुदामिनि कंकश्चकर्णिकायांवैऋतधामजयावपि ४२ पौरवीरोहिणीभद्रामदिरा
रोचनाइला देवकीप्रमुखाश्चासन्पत्न्यआनकदुंदुभेः ४३ बलंगदंसारणंचदुर्मदंविपुलंध्रु
वं वसुदेवस्तुरोहिण्यांकृतादीनुदपादयत् ४४ सुभद्रोभद्रबाहुश्चदुर्मदोभद्रएवच पौर
व्यास्तनयाह्येतेभूताद्याद्वादशाभवन् ४५ नंदोपनंदकृतकशूराद्यामदिरात्मजाः कौशल्या
केशिनंत्वेकमसूतकुलनंदनं ४६ रोचनायाःसुताजाताहस्तहेमांगदादयः इलायामुरुव
ल्कादीन्यदुमुख्यानजीजनत् ४७ विपृष्ठोधृतदेवायामेकआनकदुंदुभेः शांतिदेवात्मजाराज
न्प्रशमप्रसितादयः ४८ राजानःकल्पवर्षाद्याउपदेवासुतादश वसुहंससुवंशाद्याःश्रीदेवा
भिःश्लोकार्धैः ३८ ४० ४२ वसुदेवस्यपत्नीःपुत्रांश्चाह ४३ पौरवीत्येकादशभिः ४५ कौसल्याभद्रा ४६

भा०न० ५० ५१ अष्टमस्तु स्वयमेवासीत् न तु कर्मादिना देहेन नानाभ्यां जनितो वा यतोसौ हरिः ५२ नैदेवोपपादय
टी० ति यदेति द्वाभ्यां ५३ ईशस्यमायां विनेश्यन्तुः परस्य संगस्य द्रष्टुः साक्षिणः आत्मनः सर्वगतस्य नह्येव भूत
६४ स्य मायाविनोर विनाजन्मनः कर्मणो वा हेतुः सम्भवतीत्यर्थः ५४ किंच यस्य मायाचेष्टितं पुंसो जीव

देवहिततया लब्धानववाग्रादयः वसुदेवः सुतानष्टावादधे सहदेवया ४९ पुरुविश्रुतमु
ख्यांस्तु साक्षाद्धर्मो वसूनिव वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत ५० कीर्तिमन्तं सुषेणं च भ
मू०१ द्रसेनमुदारधीः ऋजुं संमर्दनं भद्रं संकर्षणमहीश्वरं ५१ अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरिः कि
व ल सुभद्रा च महाभागा तव राजन् पितामही ५२ यदा यदा हि धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च पाप्मनः तदा
तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः ५३ न ह्यस्य जन्मनो हेतुः कर्मणो वा महीपते आत्ममायां वि
नेशस्य परस्य द्रष्टुरात्मनः ५४ यन्मायाचेष्टितं पुंसः स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय हि अनुग्रहस्तन्निवृत्ते
रात्मलाभाय चेष्यते ५५ अक्षौहिणीनां पतिभिरसुरैर्नृपलाञ्छनैः भुव आक्रम्यमाणाया अभा

स्यानुग्राहकस्य कुतः कर्मादिपारतन्त्र्येण जन्मादिसंभवः अनुग्रहमेवाह हि यस्मा न देवस्थित्युत्पादयश्चेष्यते
प्रलयली नोपाधे जीवस्य धर्मास्तेन भवादुपाधिसृष्ट्यादिना धर्मो हि सृष्ट्यादेनानुग्रहः तथा आत्मलाभा
य मोक्षाय चेष्यते न त्वहेतुः तेनेव क्रम्यमाणेन न तस्य स्थित्यादिनिवृत्तेः ५५ यस्य चेष्टितं भूमेरनुग्रहः। ६४

64A

सुरेश्वरैरपि मनसापि दुर्गमैर्यानि श्रुतिविनर्तकानि संकर्षणगणसहितेन स्मृते ८७ संकल्पमात्रेणाभूभारहरणम
मद्य स्यात्कर्मकर्णाययोविलासहासाभक्तानुग्रहार्थमित्याह दुःखशोकतमोभिर्मुक्तनीति तया न्नयशोवा
तनोत ८८ यस्मिन्सर्वतोकर्णपीयूषघोषश्रोत्रैःपीतोऽथ वैरैश्चैतैर्मेवाञ्जलिःपानसाधनयस्य सः पुरुषस्सन्तुर
पि उपस्पृश्य आचमनमात्रं कृत्वा न तोऽदृश्यकुष्टचिनाःकर्मवासनां धुनुते ८९ नदेवाह द्वाभ्यां भौमा
कर्माणि अपरिमेयानि मनसापि सुरेश्वरैः सहसंकर्षणेनावतीर्णो भगवान्मधुसूदनः ९० कलौजनिष्यो
माणानां दुःखशोकतमोनुदं ग्रन्थयद्दायभक्तानां सुपुण्यं व्यतनोद्यशः ९१ यस्मिन्सत्कर्णपीयूषे
यशस्तीर्थवरे सकृत् श्रोत्राञ्जलिरुपस्पृश्य धुनुते कर्मवासनां ९२ भोजवृष्ण्यन्धकमधुशूरसेनदा
शार्हकैः श्लाघनीयेहितः शश्वत्कुरुसृञ्जयपाण्डुभिः ९३ स्निग्धस्मितेक्षितोदारैर्वाक्यैर्विक्रमलीलया
या नृलोकं रमयामास मूर्त्या सर्वाङ्गरम्यया ९४ यस्याननं मकरकुण्डलचारुकर्णभ्राजत्कपोलसु
भगं सविलासहासं नित्योत्सवं न ततृपुर्दृशिभिः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च मुदिताः कुपिता निमेश्च ९५
रिभिःश्लाघनीयमीहितमस्य ९३ सर्वैः सोऽरमयदमूर्त्या च ९४ तस्य दर्शनार्थं मुखशोभामाह यस्याननं
दृशिभिर्नेत्रैः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च न ततृपुः न तृप्ताः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमाना सत्यस्ते नि
मेः कुपिताश्च बभूवुः कथंभूतं मानं मकरकुण्डलाभ्यां चारुकर्णौ भ्राजेते कपोलौ चैतैः सुभगं सम

भा॰ नं॰
टी॰
६५
65

श्रीकृस्नशरीरेनसमासतोवर्णयति जातइति द्वाभ्यां जातोनिजेनरूपेणपश्चात्मनुष्याकारःसन्व्रजे
गतःव्रजवासिनामेधितार्थोयेन तेषुदारेषुसुतानांशतानामुत्पाद्य आत्मनिगमं स्वकीयंवेदमार्गं ६३
ख्यतःसमुत्थेनकलिनानिमित्तेनगुरुभरंक्षपयन् दृष्ट्यैवभूपचमूर्विधूय निजयेनजयमर्जुनेनजितमि
त्येवंसंघोषकृत्वापरंतत्वमुद्धवायोपदिश्यस्वधामसम्यक्तेनैवरूपेणैवजगामेति ६४ इतिश्रीभा॥

जातोगतःपितृगृहाद्व्रजमेधितार्थोहत्वारिपून्सुतशतानिकृतोरुदारः उत्पाद्यतेषुपुरुषःक्र
तुभिः समीजे आत्मानमात्मनिगमंप्रथयन्जनेषु ६३ पृथ्व्याःसवैगुरुभरंक्षपयन्कुरूणाम
न्तःसमुत्थकलिनायुधिभूपचम्वः दृष्ट्याविधूयविजयेजयमुद्विघोष्यप्रोच्योद्धवायचपरंस
मगात्स्वधाम ६४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेपरमहंससंहितायांयदुवंशा
नुकीर्तनंनामचतुर्विंशोध्यायः २४ समाप्तोयंनवमस्कंधः ॥

वतेभावार्थदीपिकायांनवमस्कंधेचतुर्विंशोध्यायः २४ नवभिर्लक्षणैर्लक्ष्यंनवमंकिंचलक्षि
ते ब्रह्मतत्वपरमेवदेपरमानंदविग्रहं १ श्रीभागवतभावार्थदीपिकासमप्रकाशिना स्वपादनत
भक्तानामस्तुदातामहेश्वरः २ परमानंदहंसेविश्रीधरस्वामिसत्यतेः कृतिमालाकायर्पणेलक्ष्मी
मुकोकिमसमयं ३ जगत्त्रयपरानंदपरमानंदविग्रहे संसवध्वंसरूपाणंभक्तमानसविग्रहे ४ ६५

Skand 9